

Amphibian

Urodelous

891.99
7-79

129

ՍԱՐԳԻՍ ՊՈՂՈՍԵԱՆ

ՏԵՈՒԲ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ԱՐԻՅՈՑ ՊԱՆԿԻՆԵՐ

ԴԱՆՈՒԹ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՐՈՇԵՍ ԱՋՈՒՆԱՐ
1919

91.99.

7-79

Հանդիսանում է արհեստական և զանգվածային
 արտադրանքի աշխարհում և աշխարհում, հիմնարկ չի ունենում
 (Երևան) (Հրատարակչի) և իր անունով չի կոչվում
 6 NOV 2011
 Ս. Գոյա

891.99
 7-79 ՍԱՐԳԻՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ 14 201

ՏԵՌԻԲ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ԱՐԻՒՆՈՏ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Գ. Ա. ՀԻՐԷ
 ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՇԷՍ ԱԶՍՄԼԱՐ
 1919

23 JUL 2013

51353

57264-66

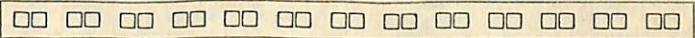
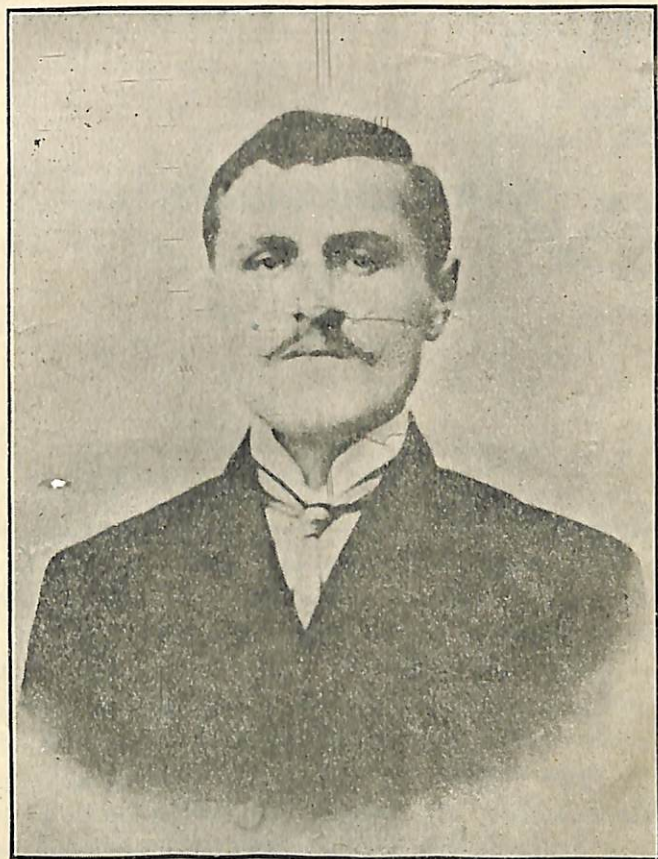

ՀՕՆ

ՈՂԲԱՑԵԱԼ

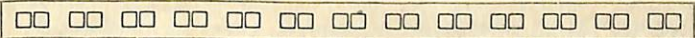
ԱՐՄԷՆ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆԻ

ՑԻՏԱՏԱԿԻՆ

□	□
□	□

ԱՐՄԷՆ ՕՏԱԳԱՆԵԱՆ

ՓՈԽԱՆ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԻ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶՈՂԸ

«Սիրելի հորեղբորորդիս,

«Եբէ՛լու տարի կայ որ սեւեր կը հագնիմ, ունեցած ըլլալով դժբաղդութիւնը կ'որսնցնելու ամուսինս (Արսէնը): Ամէն տեղ տխուր է ինձ համար, և կեղծ և ունայն կը թուին խուսափուկ երջանկութիւնները: Ներկայիս եթէ կայ ինձ համար իրականութիւն մը և ճշմարտութիւն մը՝ այն է մահաբոյր գերեզմանը, ուր կ'երթամ մերթ ընդ մերթ մեծ վիշտս լալու, և հոն անդրշիրիմեան ոգեկոչումներէն ետք մի քիչ մխիթարանք, մի քիչ թեթեւութիւն զգեցած կը վերադառնամ, որ կարծեմ թէ յառաջ կուգայ տխուր պարտականութեանս մէջ չի թերանալէս:»

Այսպէս կը գրէր ինձ, Դամասկոսէն, երիտասարդ տարիքին մէջ այրիացած հորեղբորս աղջիկը, իր առաջին նամակին մէջ, իրենց տարագրութեան սեւ գիծերը նկարելով:

Նկատելով որ անոր ամուսին, ողբացեալ Արսէն Օտապաշեանին վիշտը ամբողջ տարագիր հայութեան վիշտն է,

և տարաբաղդ ազգականուհիս հոգիին վրայ խոր ազդեցութիւն ըրած է իր կրած դժբաղդութիւնը՝ կապուած ըլլալով անոր յաւիտենական սիրով մը, նաև նկատելով որ Օտապաշեան ազնիւ գերդաստանին տարադրութեան զոհ գացած այս անդամը՝ Արսէնին յիշատակին կ'արժէ բարոյական շիրիմ մը կանգնել, յարմար տեսայ գրական այս առաջին փորձս, որ ընդհանրապէս հայկական տարադրութենէն առնուած գրուածքներ և մէկ քանի պատկերներ կը պարունակէ, ձօնել անոր խնկելի յիշատակին:

Ս. Պ.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ.— Ուղբացեալ Արսէնը՝ հինգերորդ զաւակն էր հանգուցեալ Կեսարացի Նազարէք Օսապաշեանի, որ իր մահուր եւ զօրաւոր նկարագրին շնորհիւ օտար հորիզոններէն յաջողութեամբ վերադարձած էր Կեսարիա եւ հաստատուած հոն, ուր ազգային բարեգործական եւ կրթական հաստատութեանց հիմնադիրներէն եղած ըլլալով, իր անձնուէր եւ կորովի ջանքերը մեծապէս գնահատուած են ամենուն կողմէ:

Կեսարիան հնուց ի վեր միշտ օտարութեան դրկած է իր երիտասարդութիւնը: Բարեյիշեալ Նազարէք Օսապաշեանն ալ իր կարգին քեւել օտարութեան ցուպը չալով իր զաւակներուն ձեռքը, դրկած է զանոնք հեռաւոր երկիրներ, բայց միշտ գորովալից քղթակցութիւն մը պահած է ամենուն հետ՝ ջանալով բարոյապէս զօրաւոր պահել զանոնք, որոնց ամենքն ալ պատուաւոր դիրքեր գրաւած են քե՛ր Եգիպտոսի եւ քե՛ր Անգլիոյ մէջ:

Օտարութեան հրապոյրները սակայն շատ նսեմ մնացած էին Արսէնին անձնութեան ոգիին առջեւ. ան չ'ուզեց բաժնուիլ իր սիրելի հօրմէն, որուն եօթը մանչ զա-

ւակներէն միայն ինքն էր անոր փոխ մնացողը: Այս կերպով ուղբացեալ Արսէն հաստատուած մնացած էր. Կեսարիոյ մէջ, ուրկէ տարագրուելով 1914ի համաշխարհային պատերազմին ընթացքին, Տեր-Ջօր կոչուած հայութեան սպանդանոցը կը բռնէր իր ընտանիքով եւ զաւակներով:

Հոս պատճէ յիշատակել անունը Մասիկեան ազնիւ գերդաստանին— որ բնիկ Եվրեկցի ըլլալով ուրբ տարիներէ ի վեր հաստատուած էր Դամասկոսի մէջ—, որովհետեւ այս ազգասէր ընտանիքը անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Դամասկոսէն անցնող տարաքաղաքային հայերուն, մահուան նիւթներէն ազատելով բազմաթիւ ազգայիններ, մանաւանդ մասնաւոր ջանքերով առիւծապիտակին Օսման Մասիկեանի, որ փրկարար հրեշտակի մը դերը կատարած է ամբողջ տարագրութեան ընթացքին:

Արսէնին փեսայը Տիար Յակոբ Մըխնաւագեան՝ օգնութեամբ յիշեալ անձնուէր ընտանիքին մեծ արքնութեամբ եւ անվեհերութեամբ քեւել կրցեր էր զինք ազատել ընտանիքով Տեր-Ջօր դրկուելէ, սակայն մինչեւ Դամասկոս անոր կրած ֆիզիքական եւ հոգեկան զրկանքները իր առողջութիւնը քայքայած ըլլալով, բաւական ժամանակ անկողին ծառայելէ ետք զոն կ'երթայ տարագրութեան միջոցին եւրպակուած անողոք հիւանդութեան, իր 34 տարեկան երիտասարդ հասակին մէջ, անմխիթար բողբոլ իր այրին եւ երեք անչափաճառ զաւակները:

ԼԻՃԻՆ ՈՃԻՐԸ

Ձկնորսը գոհ սիրտով լսեց ճողփիւնը ջուրերուն, որոնց տակ կ'ընկղուզէր պիղծ դիակը պատուազողին։

Ու նստակը մեղմօրէն մօտեցաւ ափունքին, ուր վրէժխնդիր հայ ձկնորսը դիտեց պարը հրճուալից ալիքնւրուն։

Ու մտախոհ երազեց ան տխուր անցեալը, որ կարծես կը ցոլար վճիտ ջուրերուն մէջը լիճին, և իրեն կը խօսէր խոր լռութեանը մէջ լիճնորին։

Կը տեսնէր Սանդուխտը արտասուալից աչերով, հերոսական դիմադրութեանը մէջ թուրք երխտաարդին, զոր չէր գիտեր թէ՝ օր մը ջուրերուն խորը պիտի ընկղւմէր վրիժառու գնդակը իր քաջ հօրեղբօրը։

Ու սարսափի օրունան դէպքերուն ամէն քստմնելի պարագաները լուսապատկերներու պէս իր սողնէն կ'անցնէին, որոնց վրայ կարծես ան միշտ «վրէժ» բառը կը կարդար։

Եւ ան մտածեց իր տարաբաղդ եղբօրը վրայ, որուն սպանման գոյժը խմանալէն ի վեր մեղաւազոտութիւն մը պատած էր զինքը և ատոր մղումով կարգ մը անշուր վրէժխնդրութիւններ ի գործ դրած էր։

Մտածեց, մտածեց ախո՛ւր ու երկա՛ր, մինչեւ որ լիճնորի պրտունները իրենց սօսափիւնովը իրիկուան հեշտ օրօրը երգեցին։

Ու քնացաւ հայ ձկնորսը, պարտականութիւնը կատարած մարդու մը գոհ սիրտովը, որուն վրայ հակեց Իսրայէլի վրէժխնդիր Եսովան, միակ աղանատեսը լիճին ու ճիրին։

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆ ԱՄՈՒԸ

Թուրք հրամանատարը գիշերն ամբողջ Աշխենին գեղեցկութիւնը երազեց :

Առաւօտուն ուրախութենէն արթլու, անձկագին նայուածքներ կ'ուղղէր գիւղին ծառազարդ տունները — ուր կը բնակէր Աշխեն —, որովհետեւ այն օրն իսկ պիտի տիրանար անոր :

Ու վայրկեաններու դանդաղութենէն ջլազրկու դուրս ելաւ և պարտէզներու մէջ կորսուեցաւ :

Բայր ախարս, տունը ամայի էր և լուռ . . . Աշխեն հոն չէր, և հրամանատարը ծառ կարած պահ մը արծառնացաւ տունին բակին մէջ :

Գործաւոր զինուորները իրենց ընկերակից հայ առաջագործը փնտռեցին . բայց չի գտան :

Հրամանատարը մոլեգնած էր իր չի յաղեցուած կիրքերուն բռնութենէն և ստակալի հրամաններ կուտար փախըստականները ձերբակալելու համար :

Թուրք ձիաւորները ի զո՛ւր օրերով փնտռեցին փախըստական ամուլը Ամանուսի սարերուն վրայ :

Որովհետեւ Կիլիկիոյ հայրենի հողը կարող էր պատուախնդիր թափառական զոյգ մը պահել իր ձորերուն մէջ, ուր Աշխեն պատմեց ազատօրէն ամուսինին իր սարսափն ու արհամարհանքը նողկանքը ի սեփական թուրք սպային չարագուշակ այցելութեան, որ կը սպառնար ամուսինը տարագրելով հաշման մէջ փակել զինքը, եթէ հետեւեալ օրը դիմագրէր իր կիրքերուն :

Այժմ Աշխեն հպարտ էր, իր պատիւին տէր, ապաստան գտած ըլլալուն, ամուսինին պաշտպանութեամբը,

հայրենի սարերուն մէջ, ուր թէև անոնք անստոյգ կեանքի մը ամէն վտանգներուն յանձնուած, բայց ազատ էին հազարապետին բիրտ կամքին հպատակութենէն :

Ի՛նչ բան կար արդէն աւելի վեհ քան հայկական պատիւը անաղարտ պահելու արիւթթիւնը :

Ուրեմն փախստական ամուլը երջանիկ էր իր դժբաղդութեան մէջ, ապրելով կեանք մը հալածական, հերոսաւար պաշտպանելու համար ամուսնական սուրբ պատիւը . . .

Ո՛չ ոք զիտցաւ թէ՛ անոնք որչափ ապրեցան այդ տարագիր կեանքը, երկնքի անբիծ աստղերուն դաղտնապահ, այլ հիացիկ նայուածքին տակ :

ՆԵՐՈՂԱՄԻՑ ԺՊԻՏԸ

Արմաւենի մը իր մշտադաւար ճիւղերուն հովանոցաւ կը կը շարժէր հողմատատան, անոր տունին պարտէզին մէջ, երբ թարգմանը մտախոհ կը գիտէր իր պատուհանէն անհուն տարածութիւնը պարտէզներուն, ուր ձիթեւնիներու գորշ մթութիւնը մեկամաղձոտութիւն մը կը խառնէր լացող ամպոտ երկինքին համատարած լուսնի մէջ:

Երիտասարդ թարգմանը զրօտաշրջիկներու այդ երկիրին մէջ փոխանակ հաճոյքներու վրայ մտածելու հաշուադէպ գաղափարապաշտութեամբ մը ուրիշներուն հաճոյքները կը կշռադատէր մերթ, ու այսպիսի խորհրդածութեան մէկ վայրկեանին՝ գիտելով իր դիմացը բլրակին վրայի տնակին հովէն տատանող արմաւենին, կը մտածէր թէ՛ ան պէտք էր քնացած ըլլալ ամէն կողմ թմրութիւն ազդող միզամած օդով այդ պահուն, իր գիշերուն անքունութիւնը կազդուրելու համար:

Այո՛, այդ դեռատի կինը որ երբեմն իր եռամեայ զաւակին ձեռքէն բռնած փողոցէն կ'անցնէր և դադտազողի կը սարգէր իր դրացի գերման սպաններուն տունը, կրնար անքուն և անհանգիստ անցուցած ըլլալ գիշերը, իր պատկից սենեակին մէջ, քանի որ անոր հաճոյքները վարձուած էին:

Այն մարդատեաց զգացումները, որոնցմով պահ մը պաշարուած և փոթորկած էր հայ թարգմանին միտքը նախորդ գիշեր, իրենց ճնշող ազդեցութիւնը ներգործած էին, որոնք կ'արծարծուէին դարձեալ լուսնի մէջ

անպաճոյճ սենեակին, ուր այլևս նախորդ գիշերուան տարիածուններուն ոտքի դոփիւնները չէր արձագանգեր:

Թշուառութիւն, դժբաղդութիւն միայն կը տեսնէր թարգմանը իր շուրջը, այդ գեղեցիկ երկիրին մէջ, որուն պատմական հրապոյրը կ'զգլնէ այցելուն՝ երբ կը դիտէ երկնաւազ մայրիկները բլուրներուն, ուղիսինահոս ջրովէժները ձորակներուն, ծառազարդ գիւղակները ծմակներուն և կամ կ'ունկնդրէ մեղմ սոսափիւնը ուռիներուն, հեղիկ կարկաչիւնը վճիտ աղբիւրներուն և անվերջ անուշ գանգիւնները մենաստաններու զանգակներուն:

Արդարեւ այդ ամբողջ գեղեցիկութիւններուն մէջ տխուր ոգի մը կը շրջէր կարծես, որ մեղմ հովերուն հետ կը հեծէր, նոճիներուն հետ կը սգար, զանգակներուն հետ կ'եղերերգէր և ամպոտ երկինքին հետ կուլար... Եւ թարգմանը կարծես այդ տխուր հոգին կը հետապնդէր իր պատուհանին առջեւ տարածուող զմրուխտէ՝ դաշտերուն մէջ, գեղանկար բլրակներուն եւ լայնբակ պողոտաներուն վրայ և վերջապէս ամբողջ տարածութեանը մէջ Միջերկրականին կապոյտ ջուրերուն ժպտող այդ գեղեցիկ երկրամասին, որ Լիբանան կը կոչուի:

Ա՛լ կեղծ ժպիտ մըն էր որ կը թառէր խոշոր, սեւ աչքերով Լիբանանցի աղջկան շրթներուն վրայ, երբ ան սափորը լեցնելու կ'երթար առատահոս աղբիւրը:

Ա՛լ կանխաճառ տրտմութիւն մըն էր որ կը նկարուէր երէկուան թռչտող, ձուռողուն Լիբանանցի մանուկին դէմքին վրայ, որուն հաճոյքը միայն չաքարեղէգին կամ նարինջին հիւթը ծծելով քաղցն ու պապակը միանգամայն յագեցնելու մէջ կը կայանար:

Ա՛լ տխուր օրհնութիւն մըն էր որ միայն կը թռէր երէկուան զուարթ և առոյգ բայց այժմ մտախոհ և դիւահարի կերպարանք մը ցոյց տուող վանականին բերնէն

որ կը ճգնէր մխիթարել իր պատուհասեալ ժողովուրդը. որովհետեւ անօթութեան ճիւղը անխնայ կը տառապեցնէր մեծն ու պզտիկը, հարսն ու աղջիկը, աշխարհականն ու կղերականը : Այո՛, սովը այդ ազատ ընտրողի ժողովուրդին մէջ իր զարհուրելի աւերները կը գործէր, և շատերը կը կարկամեցնէր այդ անգութ, դժոխատեանի ճիւղը, զոր ծնած էր պատերազմը պատրուակող, նենգամիտ բռնակալութիւնը իթթիհատին :

Թարգմանը այդ դժբաղդ պատուհասեալներէն ամենէն եղիկին կը գտնէր կիները՝ որոնց իրականութիւնը կը չափազանցած էր անխիղճ այր մարդերու կողմէ, թառամեցնելով անոնց մարմինին հետ հոգեկան սրբութիւնն ու անքծութիւնը : Ա՛ն, չէր կրնար իր հոգեկան խռովքը հանգարտեցնել այն ողբերգութեան հանդէպ որ կը կատարուէր կատարեալ անսարքերութեամբը դերակատարներուն՝ սրբապղծութեան բեմին վրայ . . . Այո՛, ի՛նչ հակապատկե՛ր, երբ իր արգահատանքը կը գրաւէին այդ տառմին զոհերը, կը տեսնէր որ անզգայ դերակատար հերոսներուն արհամարանքին և հեղնանքին միայն առարկայ կ'ըլլային անոնք :

Ու կարմիրներ հագած՝ դեռատի կիներ, որ իր պարտէզին ծառերուն սօսափիւնին օրրանքովը կը հանգչէր իր խաղաղիկ տունին մէջ, այդ տառմին զոհերէն մին էր :

Թարգմանը այն ատեն իր յոռետես մտածումներէն անհանգիստ սկսաւ սենեակին մէջ շրջիլ՝ դիտելով իր աչքին առջեւ տարածուող համայնապատկերը :

Գուրաւ անձրեւը հեղիկ կ'իջնէր ծառերուն տերեւներուն մէջ շէջիւն մը և կղմինտրեայ տանիքներուն վրայ դժբախտներ յառաջ բերելով : Գիւղը լուռ էր և միայն հեռուէն եկող ալիքներուն շաշիւնները տխուր արծազանգներ կ'արթնցնէին մօտակայ բլրակներուն վրայ. իսկ

փողոցին մէջ ցանցաւ թիւով անցորդներ միայն կը տեսնուէին :

Երբ բնութեան այս խորունկ քնածութեան վայրկեանին թարգմանը դարձեալ պահ մը իր միաթիք խորհուրդներէն զրուումը էր, յանկարծ դուսին ձայնը սթափեցուց զինք իր մտածումներէն . . . Կարմրազգեստ կինը եկած էր տեղեկութիւն ստանալու զերման սպանութեւ մասին, իր մանուկին ձեռքէն բռնած :

Թարգմանը տեսաւ թէ՛ կինը բաւական ուշիմ եղած էր իր զգացումները կարգաւոր՝ որ կը վերաբերուէր այն անկեղծ վարմունքով, որով թերացողները իրենց արարքին արդարացումը կ'ուզեն յայտնել և սէր ու արգահատանք կը հայցեն :

Կարճ էր անոր պատմութիւնը. երկու տարիէ ի վեր իր ամուսինէն լուր և օգնութիւն չէր ստանար . . . որով ան ուրիշներու օգնութեան կարօտ էր զինք և իր զաւակը սպրեցնելու համար :

Երբ մայրը հակիրճ կերպով յայտնեց իր մօլորանքին արդարացումը, անձկութեամբ գորովալիւ նայուածքը սեւեռեց իր հոգեհատորին վրայ, որ անոր քղանցքին փակած մեղամաղձոտ կերպով կը գիտէր իր շուրջը :

Թարգմանին կուրծքը կարեկցութեամբ ուռեցաւ և համակրանքով ժպտեցաւ անմեղ մանուկին, այն տեսակ սիրալիւ ժպտումով մը, որ պահ մը, ուրախութեամբ լեցուց հէք մօրը վշտաբեկ սիրտը :

57264-66

ԾԱՆԴԱՎԱՅՐԷՆ ՀԵՌՈՒՆ

Ժայռի մը քովէն կը բլլէր այն յստակ առուակը, որ նորաստուակ բարախներէն հովանաւորուած առու մը ջրելով կ'երթար կը խառնուէր վարը ձորակին մէջէն խախտելով պալարուող վտակին:

Օգոստոսի միջօրէ մը կը մօտենար և փոշոտ ձամբուն վրայ արեւուն տաքութիւնը հեղձուցիչ հանգամանք մը կ'ստանար:

Գունդէն յամեցած յիսնապետ մը գիւղէն անցնելով դէպի մօտակայ բանակատեղը կ'ուղղուէր, երբ փոքրիկ բարախներուն զովարար հովանին տեսնելով փորձուեցաւ պահ մը հանգչիլ դգչահոս առուակին եզերքը:

Ո՛չ այնչափ յոգնութենէն՝ որչափ հայրենի յիշատակներու խոժոժին ծանրութեան տակ պահ մը անշարժ, ունկնդիր եղաւ անդին հեղեղատէն խօլագին վազող վտակին խոխոչիւնին, առջեւը արծաթէ երիզի մը պէս, կանաչութիւններուն մէջէն երկարող առուակը գիտելով, և երազեց սիրտին մտերիմ հայրենի հողին վրայ՝ օտարականի մը երեւոյթին տակ:

Տխուր յիշատակներէն ընկճուած, բայց ապագայ յոյսի մը հեռապատկերին առջեւ յափշտակուած էր, երբ զով հով մը բարախներուն փոքրիկ տերեւները փափառցընելով զինք սթափեցուց. այն ատեն իր զսպուած ծարաւը յագեցնելու համար ելաւ և յառաջացաւ դէպի առուակին ակը, որ շատ հեռու էր:

Այն պահուն՝ երբ կը մօտենար ժայռին, որուն կողքէն կը բլլէր դուլալ ջուրը, կարծես թէ ուրուակահի մը առջեւ կը զանուէր, տեսնելով զեղնած, ծիւրած

կին մը որ քարի մը վրայ նստած, անշարժ, նայուածքը յառած ջուրին, անձանթ տեսարան մը դիտել կը թուէր:

Յիսնապետը կեցաւ. մօտաւոր անցեալին մշուշոտ քողը վեր առնելով հոն ախուր յիշատակ մը կը պրպտէր մտովին. և վայրկեան մը չանցած կարծես գտաւ այդ կնկան պատկերին գրոշմը իր սիրտին ամենէն զաղտուկ խորշին մէջ... ու ծունկերը դողացին, ճիշ մը խեղդուեցաւ կոկորդին մէջ, սիրտը տրոփեց և ուզեց խօսիլ. սակայն զսպելով իր յուզումը, նախ անոր արտայայտութիւնը հասկնալու համար, քայլ մ'առաւ դէպի յառաջ ու զննեց անոր դէմքը:

Բայց խեղճ կինը աչքերը երբէք չի վերցուց ջուրին փոքրիկ պղպշտակներէն, իբր թէ անհուն վիշտի մը ճընշումին տակ ան կը մօտնար ամէն բան, կ'արհամարհէր ամէն նայուածք խորհելով միտայն իր գծաւղութեան վերայ, իր սիրելիներուն ծոցէն խլուած, կիզեքիչներու գիւղի մը մէջ, օտարական, իր ծննդավայրէն հեռու...:

Օդը պայծառ էր և միջօրէի լուծթեանը մէջ կը պարփակուէր ամբողջ տիեզերքը, ամէն կողմ ամայի էր եւ տկին քով ուրիշ մարդ չիկար: Յիսնապետը առանց իր անցեալին տխուր յուսախաբութիւնը մտաբերելու, ուզեց մխիթարել լքեալ հայուհին: Բայց իր համազղկատին ազգած տհաճութենէն զայն փրկելու համար, ուզեց նախ՝ պատշաճ եղանակով մը անոր յիշողութեան մէջ արթնցընել անցեալին մէջ իրեն հետ ունեցած ծանօթութեան յիշատակը: Ուստի առաջին խօսքը անոր այդ գիւղին մէջ օտար մը ըլլալուն վրայ ակնարկող սա տեսակ մը հարցումը եղաւ.

— Կարծեմ թէ տեղացի է՞ք, տիկին:

Լուծիւն: Ո՛չ, մէկ պատասխան կնոջ կողմէ:

Անիկա չի լսեց յիսնապետին ձայնը: Ո՛չ, կարելի էր:

— Տիկի՛ն, ի՞նչ կը խորհիք այդպէս :

Դարձեալ լռութիւնն . . . :

Զնորած էր արդեօք այդ կինը, որ իրեն ուղղուած քաղաքավարական հարցումներուն խմաստը չէր հասկնար : Ո՛չ երբէք : Որովհետեւ այդքան արձանային անշարժութիւն և տիկնոջային լռութիւն կենդանի էակի մը մէջ, կամքի մը արտայայտութիւնն էր :

— Ես կը ճանչնամ քեզ, տիկի՛ն :

Այս անգամ ալ անիկա իր աչքերը չի վերցուց ջուրին մէջի այն որոշ կէտէն, ուր կարծես թէ անիկա աներեւոյթ խորհուրդներ կը կարդար :

Այն ատեն խորունկ ցաւ մը ճնշեց յիսնապետին սիրտը, խորհելով թէ՛ այն կինը ո՛չ խուլ էր և ոչ ալ ցնուրած մը այլ կ'զգուշանար խօսելէ և նայելէ թուրք սպայի տարազին տակ իրեն խօսող անծանօթի մը, վախնալով թէ՛ մի գուցէ իր մեղանուշ նայուածքը և վայելուչ պատասխանները անոր մէջ բուռն կիրքի մը վայրագ զգացումները արթնցնեն : Այո՛, ի՛նք անոր համար, այդ գինուորականի տարազին տակ անծանօթ մըն էր և կարելի չէր որ ա՛ն, այդ կողմերը իրեն կարեկցող ազգականիցի մը գոյութիւնը երեւակայէր :

Արդարեւ, ո՞վ պիտի խօսէր իրեն պէս առեւանգուած հայուհիի մը անշահախնդիր ոգիով, կը խորհէր թրեւս ա՛ն, երբ վայրագ քիւրտերէն աւելի բիրտ զգացումներով տոգորուած գինուորականներ, պատերազմի աւարի մը պէս կը բաժնէին իրենց մէջ հայուհիներուն ամենէն զեղեցիկներն ու զրաւիչները, երբ քաղաքակիրթ եւրոպայի տեւտոնեան սպաները, Ասիոյ աւերիչ թուրանեաններուն հետ ձեռք ձեռքի տուած անյագօրէն կը ճարակէին հայու պատիւին քաղցրաբոյր բուրաստանին մէջ, չի խնայելով նոյն իսկ ամենափոքր կոկոն մը, և ինք այդ

բուրաստանէն խլուած իրեն ազաղուն մէկ տերեւ, անոնց ամենէն քաղցր շունչին մէջ իսկ թառամեցնող խորշակի թունաւոր բայր մը զգալով կը խորհէր անոր հպումէն :

Եւ արդէն ի՞նչով կրնար մեկնուիլ անոր գիւղէն դուրս առեւակին մրմունջին մէջ իր երջանիկ օրերուն երգող երաժշտութիւնը ունկնդրելու համար, մարդերէն հեռու, առանձնութեան մէջ ինքնամոխիւմը, եթէ ոչ իր նախատալից կեանքին ջղայնոսութեանը մէջ մի քիչ սփոփանք գտնել, բնութեան տարրերուն հետ մտերմութեան մէջ, ինչպէս երբեմն իր գիւղին պարտէզներուն մէջէն կարկաչող վտակին ափերուն քով թմբիններուն և ուռենիներուն հովանիին տակ սպասելով իր սիրականին գուարթ երեւումին :

Յիսնապետը այս տխուր ենթադրութեամբ անոր վիրաւոր հոգին քրքրել և ինքնամոռացում ազդող անծանօթ մտածումները խռովել չուզելով, անասելի տըրամութեամբ մը ակին վճիտ ջուրով զովանայէ հոք, դանդաղօրէն հեռանալու ատեն կրկին, յետադարձ ակնարկներ ուղղեց կնկան, բայց ափսո՛ս որ անիկա չէր շարժեր, այլ միշտ սեւեռաբեր կը դիտէր թախծագին՝ ջուրին խուսափուկ պղպջակները . . . :

* * *

Առեւակէն քիչ հեռու, դէպի ձորակը, յիսնապետը տեւաւ խոշոր ընկուզենի մը, որուն լայն տերեւներուն թանձր հովանիին տակ առաջնորդուելով իր վարանոտ քայլերէն, երբ կը հանգչէր սպաստան գտնելով միջօրէի ծանրացող տապէն, ակին քով տեսած հայուհիին, իր երբեմնի սիրած աղջիկէն մնացած այդ չոր ու կմախք պատկերին արթնցուցած անցեալի տխուր յիշատակները իր միտքէն հեռացնել անկարելի եղաւ :

Յիշեց Ա. գիւղը և անոր անշուք աղօթարանը, որուն դուռին առջեւ առաջին անգամ տեսած էր Հայկունին Տեառնընդառաջի իրիկունը, հինգ տարի առաջ, երբ ինք կը գտնուէր այդ գիւղը առժամեայ պաշտօնով մը։ Այն ատեն դեռ հազիւ քսան և չորս տարեկան՝ մայրաքաղաքին մէջ ունեցած դառն ձախողանքի մը ազդած բարոյական և նիւթական ցաւէն կազդուրուելու համար Ծնունդէն քիչ առաջ Ա. գիւղը եկած էր։ Հազիւ թէ տասնեակ մը ձմեռնային պայծառ օրեր անցուցած և կմախացած ծառերով լի պարտէզներուն, վճիտ աղբիւրներուն ճամբան սորված, ահա ձմրան սաստկաշունչ քամիները բերին կակուղիկ ձիւնը, որ կը տեղար փաթիլ փաթիլ, անդադար, ծածկելով ամբողջ դաշտ ու լիւս, այգի ու պարտէզ, սար ու ձոր։ Օրերով, տիւ և գիշեր աննախընթաց կերպով առատ տեղացող ձիւնին տակ ամբողջ գիւղը կը քնանար և շատ մը շաքարթներ, ամպամած տխուր երկինքին թանձր քողը արեւի ճառագայթ մը չէր պատռած։

Այդ միօրինակ արտամարտը միջավայրին մէջ, քաղաքին ժխորալից կեանքէն հեռու, գիւղին ու դաշտերուն ամայութեան հանդիսատես, տունէն ու գրասենեակէն դատ զրեթէ ուրիշ տեղ մը չիկար, ուր կարենար մի քիչ զթոսնելով քիչ ժամանակ առաջուան իր դառն դժբաղդութիւնը մոռնալ։ Սենեակներու մէջ փակուած կեանքը իրեն մղձաւանջ մը կը դառնար տակաւ առ տակաւ, կ'ուզէր դաշտերուն, ձորերուն և բլրակները ծածկող անտառակներուն իրեն համար անծանօթ հաճոյքները ըմբռնել, պատեանին մէջ քաշուած կրիաներուն պէս ձմրան սաստկութենէն և ճամբաներուն ձիւնով գոցուած ըլլալէն տուններուն մէջ փակուած գիւղացիներուն բարքերը ճանչնալ։ Բայց լեռները միշտ սպիտակ, առուակները սառուցապատ, և փողոցները միշտ ամայի էին։

Երբ շաքարթներէ ի վեր տիրող այս ճնշիչ ճանճրոյթը գինք կը յուսալքէր, յանկարծ երկինքին թանձր քողը սկսաւ բարձրանալ և անօրանալ, որուն տակէն կապոյտ երկինք մը ծիծաղեցաւ գիւղին և անոր կենդանութեան նշաններ ցոյց տալ սկսած բնակիչներուն, որոնք փչող զաղջ հովին առաջ բերած ձիւնհալէն բացուած ճամբաներուն մէջ կ'երթնեկէին։

Կլիմային այս բարեփոխութիւնը իր հոգիին մէջ յուսալից արշալոյս մը ծագեցուցած էր։

Յիւսնապետը ընկուզենիին տակէն ակնարկ մը ուղղելով քրդական գիւղին ծառատաններուն, կարծեց տեսնել Տեառնընդառաջի պայծառ օրուան գեղեցիկ գիւղանըկարը Ա. գիւղին, ուր այն օր բնութեան ծիծաղին հետ գեղձուկ աղջկան մը հրապուրիչ մէկ ժպիտը թոված էր գինք։

Հետեւեալ օր, արդէն մեծ մօրը հետ աղօթարանին առջեւ տեսած աղջկան անունը սորված էր և իր գրասենեակէն կը դիտէր անոր չքեղ բնակարանը, որուն քովի շաքարալաճատին քով գիւղին տղաքը միշտ շաքար գնելու կ'երթային և ինքն ալ քանիցս փորձուած էր անկէ գնումներ ընելու, լոկ Հայկունին տեսնելու դիտաւորութեամբ։

Հայկունին գեղանի էր և մէկ հատիկ աղջիկը գիւղին հարուստ նպարալաճատներէն մէկուն, որուն հետ շատ չանցած մտերմացած և անկէ հեռաւորուած էր յաճախ անոր բնակարանին մէջ, ուր Հայկունին մասնաւոր սպասարկութիւնը կը հրահրէր անոր հանդէպ իր զգացած սէրը։ Մասնաւոր անոր քաղաքացի ազգականներուն իրեն հանդէպ ցոյց տուած մասնաւոր հոգածութիւնը անոնց համակրանքին յայտնի մէկ նշանը նկատելով, ատիթ կ'ուզուէր իր սէրը և փոխադարձ յարգանքը յայտնելու, և այդ

առիթմը հուշացաւ, երբ վարդանանցի առթիւ գիւղին դպրոցին մէջ հանդէս մը պատրաստուեցաւ, և այդ հանդէսին գլխավոր կազմակերպիչն ըլլալով ինք, գիւղին երեւելիներուն զրկեց մասնաւոր հրաւիրադիրներ, որոնց տակ ինք ստորագրած էր: Հայկունիին հայրն ալ այդ հրաւիրադիրներէն հատ մը ընդունած էր:

Հայկունիին մօտակայ քաղաքին Ամերիկեան Աղջկանց վարժարանին մէջ ուսում առած ըլլալով, գիւղին մէջ կարգաւ գրեւ զիացող հազուագիւտ աղջիկներէն մին էր. ուստի կարգացած էր հանդէսին հրաւիրադիրը, և անոր տակը «Սեպուհ» ստորագրութիւնը տեսնելով թեթեւ մը կարմրելէն վերջը հօրը յանձնած էր:

Հանդիսարանը տակաւ կը լեցուէր և ազգային տօնին առթիւ երբ գիւղին մէջ ոգևորութիւն մը կը աիբէր, Սեպուհին սիրտը կը տրոփէր, դպրոցին պատուհանին առջեւ սպասելով Հայկունիին գալուստին: Երբ սրահին մէջ մասնաւոր կարգադրութիւն մը լրացնելէ վերջ դարձնալ դէպի դուռի սենեակին պատուհանը կ'ուղղուէր, հանդիսարանին դրան առջեւ Հայկունիին երեւցած էր իր նազելահամ հասակով, քաղաքացի աղջկան պերճաշուք տարազի մը մէջ: Մինչեւ այն օր Հայկունիին այնչափ հրապուրալից ազդեցութիւն չէր ըրած: Այն օր անիկա թեթեւ էր հովի մը պէս, ակնաճաճօյ էր գեղջկական կնոջ տարազներէն տարբերելով իր գորշագոյն գլխարկովը, մութ կարմիր շրջագլխատովը և քաղքենի փոքրիկ կօշիկներովը, ինչպէս մանիչակը ակնապարար է դաշտին պոռտագոյն ծաղիկներուն մէջ իր գրաւիչ թոյրովը:

Հանդէսին ամբողջ տեւողութեանը զինք գրաւողն էր Հայկունիին, որ իր մեծ մօր հետ սրահին մասնաւոր հրաւիրակներու բաժինին մէջ կը դառնար: Ազգային եր-

գերուն ընկերացող նուագածութիւնը, իր ճառը բաղմիցս ընդհատող ծափահարութիւնները և մանաւանդ Հայկունիին պաղատագողի իր վրայ սեւեռած անուշ նայուածքները զինք գինովցուցած էին այն օր, ու իր սենեակին միայնութեան մէջ, իր հոգեկան արջաւանքին մէկ պահուն որոշած էր վճռական քայլը անհետ Հայկունիին կեանքի ընկերակցութիւնը խնդրելու համար:

Բայց աւագ ուր, գեղեցիկ արչալոյսներէն վերջ երբեմն փոթորիկ մըն է որ երկինքին մեղկ հանդարտութիւնը կը խափէ, և կամ հայելիի պէս յատակ և միայն պաղաղ ծով մը վայրագ երեւոյթ մը կ'զգենու յանկարծակի ակնոցութեամբ մը: Ահա, այսպիսի յուսախաբուութիւն մըն էր որ պատած էր զինք, երբ վճռական դիմումը կատարուած էր Հայկունիին ծնողքին մօտ:

Մայրը քաղաքացի կին մը, ինչպէս նաև մօրը ներքին, սերտ յարաբերութիւն և լաւ վերաբերում ցոյց տուած էին իր մօրաքրոջը՝ որ այն միջոցներուն մայրաքաղաքէն գիւղ եկած էր իր քով, և իրեն պէս ան ալ խաբուած էր թերեւս անոնց համակրալից վերաբերումէն, զոր կը տածէին իր քեռորդին Սեպուհին համար. բայց և այնպէս անոնք պատասխանած էին թէ՛ հայրը չէր ու գեր իրենց մէկ հատիկ աղջկան բախտը յանձնել զրոհել երիտասարդի մը, որ Հայկունիին կրնար տանիլ օտար միջավայրեր, ապրելով անոր ծննդավայրէն հեռու...

Ինք, Սեպուհ երբ այս պատասխանը ստացած էր, աննկարագրելի անձկութիւն մը պատեր էր զինք: Ինք որ իր կամքին և սիրտին այնքան աէր կը կարծէր, կ'զգար թէ՛ անտեսանելի զօրութեան մը ազդեցութեան տակ կը սկարաւար, կ'ուզէր իր սենեակին մէջ պոստիլ, բայց արտասովոր յոգնութիւն մը կը ծանրանար իր ծունկերուն վրայ, ու երբ նստելով պատուհանին առջեւ, գիւղի կ'ու-

գէր նորածիլ տերեւներ հագած ծառերը, որոնք կը զարգարէին դիմացի ծմակները, կը կարծէր թէ՝ անոնք կը քալէին և կը շրջէին ուրուականներու պէս : Տաքութիւն մը կը խուժէր այն ատեն իր գլուխը և պաղ քրտինքներու ծորումը կ'զգար մորթին վրայ : Ա՛լ չէր ուզեր խորհիլ Հայկունիին վրայ, որուն իր սիրտին մերժումին մէջ որչափ մասնակցութիւն ունեցած ըլլալը չէր գիտեր : Սակայն իր սիրտը կարծես մամուլի մը տակ կը ճնշուէր և այդ ճնշումը վերցնելու համար իր մէջ ո՛րէն է ոյժ չէր զգար : Ուստի կը հասկնար թէ պարզապէս Հայկունիին սիրել կարծելով, ակամայ՝ բռնան կերպով սիրահարուած էր անոր, առանց հաւանական մերժումի մը դառնութիւնները նախատեսած ըլլալու :

Իր վիշտին մէջ յիշած էր գիւղին մէջ ճանչցած մէկ բարեկամին թեւադրութիւնը, որով անիկա զգուշացնել կ'ուզէր զինք գիւղացի ջոջի մը աղջկան ձեռքը խնդրելէ, շատ հաւանական նկատելով թէ, այդ խնդիրքը կրնար մերժուիլ, ո՛չ թէ գիրքի, արժանիքի մասին անարժան սեպելով այդպիսի խնամութիւն մը հաստատելու մտադրութեանը, այլ միայն նկատողութեան առնելով այդ պարագան թէ՝ իր դրսեցիի հանգամանքը ջոջին համար ամենէն անհաճոյ պատճառ մըն էր իր աղջկան համար հիւսուած գեղեցիկ երազները խուլելու : Բնական էր որ Հայկունիին մայրն ալ այդպէս կը խորհէր երբ իր մօրաքրոջ կը յայտնէր թէ՝ մայրերը կը փափաքին միշտ իրենց աղջիկները իրենց քովը ունենալ : անոնց ուրախութիւններուն մասնակցելու և վիշտերը թեթեւեղելու համար : Բայց ինք իր սիրտի մոլեգնութեան մէջ անուղղակի կերպով իրեն ուղղուած ազդարարութիւնները նկատողութեան չէր առած, խորհելով որ եթէ միշտակ անոր գիւղէն հեռու ապրելու պարագան իր առաջարկին պաղ ընդունելութիւն մը

կը պահէր, կրնար այդ միջավայրէն շատ չի հեռանալու առաջադրութիւնով զանոնք համոզել, Հայկունիին համար բաղձաքուած ամէ՛ն բարօրութիւն ապահովելու իղձին անկեղծութիւնը հաստատելով :

Սակայն շատ անգամ ծնողք իրենց զուտկին ամուսնական կապը, անձնական և ընտանեկան բարօրութեան տեղ մը ընելու մտադրութեամբ կ'անդամանն այն համեստ սէրերը որոնց հոգին յաճախ երջանկութեան բուրաստաններ կրնան ծաղկիլ : Հայկունիին հայրը թերեւս այդ տեսակ հաշիւներ ունեցած էր, բայց առ երեւոյթս իր դրսեցի ըլլալը իրենց մերժումին իրրեւ ամենէն կարեւոր պատճառ արտայայտել առած էր փափկանկատութեամբ :

Ինչ որ ալ ըլլային գեղջկունիի մը համար ըրած առաջարկին ընդունուիլը, ինքը մերժուած մըն էր, յոյսերը փշուռած լքեալ մըն էր, իրեն համար գիւղին շատագոյն արշալոյսները ա՛լ ոսկի երազներով յղի օրեր չէին աւետեր, իր սովորական աշխատութիւնները ա՛լ դժժնգակ ձանձրոյթով լեցուն բռնափաստակ մը կը թուէին, գիւղին մէջ ճանչցած փոքրիկ ընկերակա՛ն շրջանակին իսկ մօտենալ չէր ուզեր, վախճալով թէ՝ հոն իր առողջութեան մէջ տեղի ունեցած վատթարացումը պատրուակելով իր սիրային ձախողութեան ակնարկութիւններ կրնար ըլլալ :

Իր պարզուկ կահուորուած սենեակին առարկաներէն մին կաղմոզ և զրաւեղանին վերեւը պատէն կախուած փոքրիկ հայելին մէջ երբ իր դէմքը կը տեսնէր, կ'զգար թէ՝ այն դալկութիւնը կ'ստանար դէմքը, որ չարամիտներուն կրնար կարծել սալ թէ՝ անբուժելի ախտէ մը բռնուած էր : Մօրաքրոջը իր վրայ ուղղած գաղտնի և մտահոգութիւն յայտնող ակնարկները իր վիշտն ու տառապանքը կ'աւելցնէին : Կը կարծէր թէ՝ անծանօթ փրօ-

ցի մը շունչով հրահարուած հնոցի մ'առջեւ մաղնիրական զօրութեամբ մը կաշկանդուած կ'այրէջր, կը տոչորէր առանց կարենալ անկէ ազատելու:

Իր տառապանքը այսպէս մէկ քանի օրեր տեւած էր, ա'լ զիւղը իրեն տանջարան մը կը դառնար, պէտք էր հեռանալ հոնկէ և այս անգամ քաղաքի ժխորալից կեանքին մէջ պէտք էր փնտռել իր վիշտին ախտաւորը: Եւ հեռացած էր դարնան օր մը առանց մնաս բարովի վերջին ակնարկ մը իսկ կարենալ ուղղելու շաքարաւճառին քովը բարձրացող այդ շքեղ տունը, որ այնքան հրապուրելի էր դեռ իրեն չաբաթ մ'առաջ:

Երկու տարի ետք մայրաքաղաքի պանդոկի մը մէջ Ա. զիւղէն եկած իր մէկ բարեկամը յայտնած էր թէ՝ Հայկունին կինը եղած էր Ա. Բերիկայէն նոր վերադարձած գիւղացիտին սղուէն, որ զիւղին մէջ հաստատուած էր վերջնականապէս, զիւղին երեք փուռերէն մին բանակցեցնելով:

* * *

Արեւուն ճառագայթները ուղղաձիգ կերպով կ'իջնէին տերեւներուն վրայ և ընկուղենիին ստուերը ամփոփուած ու փոքրցած էր շրջանակ մը կազմելով բունին շուրջը: Յիսնապետը երազէ մը արթնցած կը կարծէր երբ ինքնաբերաբար ձեռքը գրպանին մէջ բան մը որոնելով հանց թղթապանակը, յուշատարին մէջ նոթ մը արձանագրելու համար և մասներուն մէջ սպրդեցաւ իր երկամեայ զաւակին լուսանկարը որ անուշիկ կը ժպտէր իրեն:

Անցեալին յուսախաբութիւններէն ետք ներկային յուսադրիչ պատկերն էր որ կարծես կը ժպտէր իր ձեռքը բռնած լուսանկարին անմեղունակ նայուածքին մէջէն:

Պահ մը խանդաղատանքով դիտելէն վերջ իր սիրուն զաւակին կենդանագիրը, յուշատարին հետ վերստին գրպանը դնելով զայն գուրգուրանքով, չէ՛, ըսաւ ինքնիրեն, իրողութիւնները կ'ապացուցանեն թէ՛ երջանկութիւնը չէ յաճախ այնտեղ, ուր մարդիկ կը փնտռեն, այլ մարդու մը սիրտին ազնիւ զգացումները և բարի կամեցողութիւնները թերեւս իրեն չի յուսացուած երանութիւններ կրնան պարգեւել:

Այս տեսութեան հետեւութեամբը կրկին մտածելով Հայկունին վրայ, որուն այդպիսի եղբրական հանդիպում մ'ունենալու հաւանականութիւնը չէր կրնար երեւակայել, մտազրեց վերադառնալ ակին քովը և յայտնել անոր թէ՛ ինք Սեպուհն էր, երբեմնի իր սիրահարը, թէ իր վրայ կրնար վստահիլ իրեն օգնելու համար իր դժբաղդութեան մէջ, իսկ եթէ արդէն անիկա ճանչցած էր զինք և խռոված իրեն ծանօթ ձայնին վերյիշումէն եւ միայն մտաբերելով երբեմնի իրենց մերժումովը Սեպուհին կրած վիշտը, գոնէ մտալկումի տառապանքէն երեւոյթապէս ազատ մնալու համար այդ դառն տարագրութեան մէջ — ուր ամէն գիշեր իր երազած երջանկութիւնը կը պատարագուէր պղծութեան սեղանին վրայ, Բիւրտի մը վատչուէր կիրքին առջեւ — խուսափած էր և թէ զինք ճանչցնէին, միշտ համր ու խուլ ձեւանալով, կ'ուզէր երթալ և խօսիլ անոր թէ՛ ինք մոռցած էր իր անձին վիշտը ազգին կրած մեծ նախատինքին և վիշտին առջեւ և կրնար օգնել և կարելի եղած պաշտպանութիւնը ստանձնելով մխիթարել զինք ի զին ամէն վտանգի, անոր ծննդավայրէն հեռու... այդ հայատեաց միջավայրին մէջ:

Ու ցատումէն և վիշտէն ընդոստ ոտքի ելլելով երբ ակնարկ մ'ուղղեց քրդաբնակ զիւղին ծառաստաններուն

և քնացող տուներուն արեւահար կատարներուն, տեսաւ մարդկային ստուեր մը, որ կնկան հագուստներու մէջ ծածկուած բարտիներու քովի ճամբէն գէպի գիւղ կ'ուզուէր, ճանչցաւ դարձեալ այդ քաղաքը, զոր երբեմն այնքան անձկութեամբ դիտած էր, անոր ծննդավայրին մէջ, բայց այս անգամ ա՛ն հունէր այդ թեթեւ կայտառութիւնը որ կը հմայէր իր անցքին վրայ իրեն ամէն հանդիպողը:

Յիւստակոս Սեպուհ քայլ մը առաւ ընկուզնիին տակ, ու կեցաւ . . . կարծես տխուր երազ մը կը ցնդէր իր աչքին առջեւ և այդ խռոտախող պատեհութիւնը բընհելու համար ուզեց պոռալ իր բոլոր ուժովը:

— Հայկունի՛, Հայկունի՛:

Իր շուրջը նայեցաւ, ամէն կողմ լուսնիւն կը տիւրէր և բան մը չէր շարժեր, միայն բարտիներուն տակէն գէպի գիւղ յառաջացող կնոջ սիւլուէթը կը տեսնուէր: Յիւստակոս քայլ մըն ալ առնելով մտածեց պոռալ քաղող ստուերին հտեւէն,

— Հայկունի՛, եկո՛ւր, ես Սեպուհն եմ . . .

Բայց չի կրցաւ բանալ իր շրթները, և արձանացաւ շանթահարուածի մը պէս:

— Հայկունի՛, Հայկունի՛:

Երբորդ անգամ գոչել ուզեց, բայց ձայնը իր կուրծքին մէջ մարեցաւ, երբ վշտահար կինը զանգաղ քայլերով անհետացաւ ծառատաններուն մէջ, տխուր ուրուականի մը պէս:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՏՐԵԼ

Աստեղագարդ ամառնային գիշեր մըն էր, մի՛ն առաւել հմայքոտ գիշերներէն, յորում հաճախեցուցած թիւնները զլուսն զլուսնի տուած կը խողան աւազային հսկայ տարածութեան լուռ մրափին վրայ, յորում երկինքի և երկրի անշարժութեան մէջ միայն շարժող անձանթ և անտեսանելի ձեռքով մը լուսեղէն աղեղներ կը կը դժուին երկինքի արջնաթոյր պատտուին վրայ, յորում բնութեան համատարած ծարաւը յագեցնելու համար գետին իջած ցօղի կաթիլներ միլիոնաւոր աստղերու պլպլուքը կը ցոլացնեն իրենց փոքրիկ ծոցին մէջ՝ այնքան ջինջ, որքան անգին մեղկօրէն տարածուող ծովուն յստակ հայելին:

Ահաւասիկ գիշերային այսպիսի խորհրդաւոր մէկ պահուն բարեկամ պատմեց իր վրանին մէջ, իր երիտասարդութեան յետագայ տխուր դրուագը:

«Լամբարի մը աղօտ լոյսովը լուսաւորուած սենեակի մը մէջ էր որ առաջին անգամ իրարու հանդիպեցան մեր ակնարկները, որոնք զիրար ողջունեցին իրբեւ հին ծանօթներ, երբ իրեն այցեղեցի բարի գալուստ մաղթելու համար:

Առաջին վայրկեանէն իսկ զիս զրաւեցին իր երկայն, արձակ մազերը, որոնք կը ջրվէժէին անոր ուսերը, խնկաբոյր ձերմակութիւնը դէմքին, որ կը տարածուէր մինչեւ իր փափկասուն ձեռքերուն ծայրերը, բոսոր չըթններուն ամբոյն ժպիտը որ կը զուարթացնէր մերթ կարմըրող այտերուն համեստութիւնը:

Չեմ գիտեր թէ՛ ի՞նչպէս չուտ անցան այն վայր-
կեանները իր քաղցր ու թեթեւ ժպիտներուն զգուանքին
անուշ ձայնին երաժշտութեան հիւնոսացումին տակ:

Եւ երբ փափաւկ, ճերմակ ձեռքը սեղմելով իրմէ հրա-
ժեշտ կ'առնէի, տեսայ որ իր քաղցր նայուածքով կ'ողո-
ղէր զիս, այնքան պերճախօս կերպով ցոլացնելով իր մե-
լանուշ աչքերուն խորը զաղանի խորհուրդները սիրտին,
որ կը արօրէր նոյն պահուն ո՛վ գիտէ ինչպիսի երանու-
թեան յոյսերով:

Ո՛հ, այն նայուածքը, որմէ տակաւին վառ նշոյլ մը
կայ կարծես հոգիիս խորը, չի բաժնուեցաւ ինձմէ, հետե-
ւեցաւ ինձի փաղօցներու մթութեան մէջ, թալուկ մը
պատճառելով, մինչեւ տունը, ուր ամէն իր զուարթու-
թիւն մը կ'արտացոլար, միայնութեան ոգին յոյս մը
կը խոստանար:

Իրաւ ան սիրոյ խօսք մ'ըրած չէր, բայց ես սիրոյ
անուշ հէքեաթներ լսել կը կարծէի լուծթեանը մէջ սե-
նեկիս, ուր գիւղական նուագածութեան մը վերջին խա-
ղերը կը թրթռային պատուհանիս ասպակիներուն վրայ:

Ան ինձի սիրոյ պատկեր մը չէր ներկայացուցած,
բայց ես անոր զգլխիչ նայուածքը յիշելով սիրոյ գեղա-
զուարճ բոլորատաններ կը տեսնէի կարծես գիշերուան
մթութեան մէջ, որ պատած էր դուրսը ամբողջ գիւղը:

Ան զիս չէր զգուած իր զիրգ մարմինին վրայ, բայց
եւ կ'զգայի մահճակալիս մէջ թէ՛ զրգոտ երազ մը զիս
կը փայփայէր և կը տանէր Մորիէոսին գիրկը:

Ի՞նչ հեշտաւէտ քուն, ի՞նչ աղուոր երազ:

* * *

Մօրեղբորը տունը իրեն բարի գալուստի այցելու-
թիւն տալէս ետքը երբ կը տեսնէի զինք, չէր կրնար սքո-

զել իր սիրտի յուզումը, զոր կը յայտնէր իր տոգոյն այ-
տերուն յանկարծական կարմրիլը:

Եւ քիչ է՛էին այն վայրերը, ուր կը հանգիպէի ի-
րեն, մանաւանդ Բէսթանէի աղբււրին դաշար մարգերուն
վրայ, ուր կը հանգչէին դաշտային աշխատութիւններէն
վերադարձող գեղջուկները բազմամեայ շագանակներին
զովարար հովանիին տակ. թթառտաններուն մէջէն հոսող
առուակին եզերքը, ուր կիները կուգային իրենց լուաց-
քի կաթային կրակը միացնելու. քաղաք տանող խճու-
ղիին վրայ, ուր երթեւեկող կառքերուն ետեւէն կը վազ-
վռտէին գիւղին աղեկները զուարթազին:

Այս տեղերն էին որ զխաւորապէս իմ առանձնու-
թեան խոհերս պատցնելով մերթ Եւ մերթ կը հանգիպէի
անոր համեստ նայուածքներուն, որոնք թթենիներուն
մետաքսեայ կանանչ տերեւներուն մէջէն երեւցող կա-
պոյտ երկինքին պէս ջինջ ու պայծառ՝ երանութեամբ
կը լեցնէին մենասէր հոգիս:

Այսպէս կիրակի օր մը հոգիս ճաշակեց քաղցրութիւ-
նը բնութեան գինարբուքի սեղանին, ուր անակնկալ
կերպով գտայ սիրոյ մատուցող, երբ դաշարադարձ դաշ-
տին միսիթարիչ հրապոյրէն տարուած քայլերս առաջնոր-
դեցին զիս դժնիկներու ճամբէն գէպի վտակը:

Հիռուն բլրակի մը վրայ նշմարեցի երկու բարձրա-
բերձ նոճիկներ, որոնք զաշտերու կանանչութեան վրայ
իջնող երկինքի ջինջ կապոյտին մէջ նոր հարսերու պէս
կը սիւգային. Ըսին թէ՛ անոնք գիւղին ջաղացքներէն
մին կը հովանաւորէին:

Քիչ վերջը արդէն հեղեղատէն կ'անցնէի ու կը լսէի
ջաղացքին ջուրերուն խոխոչիւնին մէջէն երգի ձայն մը
անուշ եւ երկարող:

Ուսենիի մը կոճղին քով նստած ունկնդրեցի զեղջկուհիներու բերնէն թոռլ այդ երգը, որ ջութերուն եւ ջաղացքի անխնեւուն ձայնին խուլ երաժշտութեան խառնուելով կ'զմայլեցնէր հոգին :

Երգը զագրեցաւ. եւ երբ զեղջկուհիները ջաղացքէն դուրս ելան քովի նշդարի ճիւղերուն կապուած կախօրանին վրայ օրօրուելու համար, յանկարծ ճանչցայ վերժինին կապոյտ չրջաղկատըր եւ արձակ մագերը, որոնք իրենց ծփանքին հետ օրօրեցին բնութեան զեղեցկութիւններէն արբշխա հոգիս :

Հետեւեալ օր զիւղին մէջ խօսած էին թէ՛ մասնաւոր հանդիպումի մը համար ջաղացք դացած էի :

Ո՛չ, թէեւ անակնկալ հանդիպում մըն էր այդ որ այն օր արծարծեց մէջս ինչ որ կը միտէր սիրային ձգտում մը դառնալ. բայց սա ստոյգ էր որ կը փախաքէի միշտ անոր ներկայութիւնը վայելել, իր աղջկան հոգիին թրթուումներուն աւելի մօտէն ունկնդրելով արբենալ այն հոգեկան զինարբուքով, զոր կը պարզեւէ միայն մեղրամոր սէրը :

* * *

Օր մը երբ պատուհանիս առջեւ նստած զիմացի ծառադարդ բլուրին վրայ մարմրող արեւուն ճառագայթներուն հոգեվարքը կը զիտէի, մայրս թուղթ մը երկնցուց ինծի, զոր վերժին զրկած էր : Այնչափ անհամբերութեամբ սպասուած այդ փոքրիկ նամակը երբ տուի, սիրտս կը արօփէր, այո՛ կամ ո՛չ, այս երկուքէն ո՞ր պատասխանը պիտի դանէի արդեօք հոն, իմանալ չուսող՝ ինչ որ ալ զրուած ըլլայ, այս էր որ անասելի փութկոտութեամբ մը մղեց զիս կարդալ վերժինին այդ զրուածքը, ուր կ'ըսէր ան.

«Սիրելի՛ս,

«Քանի որ իմ զգացումներուս անկեղծութիւնը կ'ուզեմ հասկնալ, կը պատասխանեմ քեզ թէ՛ ես ալ բոլոր սիրաովս կը սիրեմ քեզ, բայց միւսոյն ատեն կը փութամ յայտնել որ մեր սիրոյն պատկումը կարելի ըլլալու համար հօրս հաւանութիւնը ստանալը անհրաժեշտ է :

«Երբէկ իրիկուն ձեզի այցելել ուզեցի, սակայն մօրեղբայրս արգելք եղաւ :

Մնամ միշտ սիրով»

վ.

Ուրախ էի տեսնելով որ չէի խաբուած այն համոզումիս մէջ թէ՛ վերժին լրջօրէն կը սիրէր զիս, բայց կը ախրէի անոր սիրոյ արտայայտութեան կերպին մէջ վարանում եւ երկչոտութիւն նշմարելով : Այո՛, ինչո՞ւ համար անկա իր հօր հաւանութիւնը անհրաժեշտ պայման կը նկատէր սրպէսդի մեր սէրը յարատեւ եւ օրինական ըլլար եւ թէ ինչո՞ւ այդ հաւանութիւնը ստանալու հոգը միայն ինծի կը թողուր, երբ ես իր ծնողքին մասին բաւ մը արտասանած չէի տակաւին, եւ ի վերջոյ ան կ'իմացնէր ինծի թէ՛ իր սիրոյն դէմ թուժը մը կանգնել կ'ուզէին եւ թերեւս անկէ ազդուելով չէր համարձակած նոյն իսկ իր ամբողջ ստորադրութիւնը գնել իր նամակին մէջ եւ միայն անոր սկզբնատառը գրելով կը գտնատար :

Ամբողջ երազներս գոլորչիներու պէս կը ցնդէին, քանի որ դարձեալ սիրոյ ճամբուս վրայ խոչընդոտներ երեւան կուգային — հայրն ու մայրը, որոնց դառնութիւնը սովորութեամբ իմանները —, որոնց դառնութիւնը դեռ նոր ճաշակած եւ ասոր թունաւորումէն մազադուր ազատած էի եւ այդ նամակը որ ինծի օգտակար զեղթափ մը ըլլալու կոչուած էր կը դառնար զանցառելի զեղաճատ մը :

Ուսանիլի մը կոճղին քով նստած ունկնդրեցի զեղջկուհիներու բերնէն թուղ այգ երգը, որ ջուրերուն եւ ջաղացքի անիւներուն ձայնին խուլ երաժշտութեան խառնուելով կ'զմայլեցնէր հոգին:

Երգը զարեցաւ. եւ երբ զեղջկուհիները ջաղացքէն դուրս ելան քովի նշգարի ճիւղերուն կապուած կախօրբանին վրայ օրօրուելու համար, յանկարծ ճանչցայ վերժինին կապոյտ շրջազգեստը եւ արձակ մազերը, որոնք իրենց ծիփանքին հետ օրօրեցին բնութեան զեղեցկութիւններէն արբելու հոգիս:

Հետեւեալ օր զիւղին մէջ խօսած էին թէ՛ մասնաւոր **հանդիպումի մը համար ջաղացք դացած էի:**

Ո՛չ, թէեւ անակնկալ հանդիպում մ'ընէր այգ որ այն օր արծարծեց մէջս ինչ որ կը միտէր սիրային ձգտում մը գտնալ. բայց սա ստոյգ էր որ կը փախաքէի միշտ անոր ներկայութիւնը վայելել, իր ազնկան հոգիին թրթուռներուն աւելի մօտէն ունկնդրելով արբեմալ այն հոգեկան զինարբուքով, զոր կը պարզեւէ միայն մեղրածոր սէրը:

*
* * *

Օր մը երբ պատահանիս առջեւ նստած գիւմացի ծառազարդ բլուրին վրայ մարմրոզ արեւուն ճառագայթներուն հոգեւարքը կը գիտէի, մայրա թուղթ մը երկնցուց ինծի, զոր վերժին զրկած էր: Այնչափ անհամբերութեամբ սպասուած այդ փոքրիկ նամակը երբ առի, սիրտս կը արփէր, այո՛ կամ ո՛չ, այս երկուքէն ո՞ր պատասխանը պիտի զանէի արդեօք հոն, խմանալ չուտով՝ ինչ որ ալ զրուած ըլլայ, այս էր որ անասելի փութկոտութեամբ մը մղեց զիս կարդալ վերժինին այդ գրուածքը, ուր կ'ըսէր ան.

«Սիրելի՛ս,

«Քանի որ իմ զգացումներու անկեղծութիւնը կ'ուզեմ հասկնալ, կը պատասխանեմ քեզ թէ՛ ես ալ բոլոր լսիրտովս կը սիրեմ քեզ, բայց միեւնոյն ատեն կը փութամ յայտնել որ մեր սիրոյն պատկուծը կարելի ըլլաւ: «Լու համար հօրս հաւանութիւնը ստանալը անհրաժեշտ է:

«Երէկ իրիկուն ձեզի այցելել ուզեցի, սակայն մօրեղբայրս արգելք եղաւ: Մնամ միշտ սիրով»

վ.

Ուրախ էի տեսնելով որ չէի խաբուած այն համոզումիս մէջ թէ՛ վերժին լրջօրէն կը սիրէր զիս, բայց կը ախրէի անոր սիրոյ արտայայտութեան կերպին մէջ վարանում եւ երկչոտութիւն նշմարելով: Այո՛, ինչո՞ւ համար անկիս իր հօր հաւանութիւնը անհրաժեշտ պայման կը նկատէր սրպէսզի մեր սէրը յարատեւ եւ օրինական ըլլար եւ թէ ինչո՞ւ այդ հաւանութիւնը ստանալու հօգը միայն ինծի կը թողուր, երբ ես իր ծնողքին մասին բաւ մը արտասանած չէի ստեղծիս, եւ ի վերջոյ ան կ'իմացնէր ինծի թէ՛ իր սիրոյն զէմ թուում մը կանգնել կ'ուզէին եւ թերեւս անկէ ազդուելով չէր համարձակած նոյն իսկ իր ամբողջ ստորագրութիւնը գնել իր նամակին մէջ եւ միայն անոր սկզբնատառը գրելով կը գոհանար:

Ամբողջ երազներս գոլորչիներու պէս կը ցնդէին, քանի որ զարձեալ սիրոյ ճամբուս վրայ խոչընդոտներ երեւան կուզային — հայրն ու մայրը, որոնց հետեւ ընկերային սովորոյթամոլութիւնները —, որոնց դառնութիւնը դեռ նոր ճաշակած եւ ստոր թունաւորումէն մազապուր ազատած էի եւ այդ նամակը որ ինծի օգտակար դեղթափ մը ըլլալու կոչուած էր կը դառնար զանցառելի զեղահատ մը:

Եւ սկսայ մտածել. իրօք վերժինի սիրտը ստույգ սիրով մը կը տրտիէր, բայց վարանոտ ու երկչոտ էր . . . թերեւս արգարացուցիչ պատճառներ ունէր ան, թերեւս կը տառապէր ինքն ալ վշտով թէ՛ անկարող էր աղջկան սիրտին վրայ բռնացող նախապաշարումներուն դէմ պայքարելու, և թերեւս գոյութիւն ունէին զաղանի շարժառիթներ . . . որով կ'զգուշացնէին զինքը սիրային երազներու յանձնուելէ իր ծնողքն ու ազգականները, այնչափ պաղ վերաբերում մը ցոյց տալով իրենց աղջկան սիրոյ ու երջանկութեան ձեռք կարկառող երխտասարդին հանդէպ:

Այս բոլոր ենթացութիւններն ու հաւանականութիւնները անլուծելի հանգոյց մը կը դառնային, որ սակայն Գորգեան Հանգոյցին չէր նմաներ որ կարենար սուրի հասու հարուածի մը պէս վճռալական որոշումով մը կարուիլ:

Ուստի որոշեցի ա'լ չ'զրադիլ վերժինով, ատիկա որչափ ալ դժուար ըլլար. և արդէն մայրս ևս չէր խօսեր ինծի այդ մասին, և ուզելով մոռցնել ստոր ազգեցութիւնը միայն մերթ ընդ մերթ այդ խնդիրին առթիւ կեանքի փորձառութիւններէն մարդկային սնտիքաւութեանց և անհոգաւորութեանց օրինակներ կը բերէր:

Առանց մեծ վշտահարութեան անցան քանի մը շաբաթներ, որմէ վերջը ա'լ վերժինը ինծի համար այն աղջիկներուն շարքին մէջ մտած էր որոնց կեանքիս սիրոյ ճամբուն վրայ բարեւած և անցած էի առանց անոնց ընկերակցութիւնը խնդրելու:

Ուստի չէի հետաքրքրուեր այնքան թէ՛ ան ինչու համար ընդհանրապէս մեկամոլածու էր և հետզհետէ կը սոգնուէր:

Չէի ուզեր հասկնալ թէ՛ ինչու համար ան մերթ ընդ մերթ կը հազար և հազարէն վերջը յաճախ թաշկինակը հանելու պէտքը կ'ունենար:

Կեանքիս զարուհին մէջ կը գտնուէի, կ'ուզէի որ զարնան ամիսները ժպտէին ինծի, երբ դեռ ժամանակ ունէի աշունին արտաբայր շունչը զգալու: Ուստի ամառուան ազատ օրերուն՝ զացի պտոցնէլ սիրաբաղձ հոգիս ուրիշ միջավայրեր, ուրիշ բուրաստաններ:

* * *

Երբ ճամբորդութենէս վերադարձայ, տեսայ որ վերժինն ալ իր զիւղը գացած էր, բայց չէր վերադարձած: Խորհեցայ թէ՛ թերեւս բարեկէպ էր անոր վերադառնալու չ'ստանձնելը հոն, ուր սարի մըն ալ պիտի ըմբռնէի զիւղական տեսարաններու քաղցրութիւնները, վաշկեղծով թաւառանքաւ ոտառխտ ծառերուն փոփաւար հովանին, ձորակներուն ուղիւնահոս ջուրերուն միօրինակ երաժշտութիւնը և մանաւանդ արեւուն հրաշալի ծագումը Սապահձայի լիճին վրայէն և մայրամուտը՝ զիստախու անտառներու ետեւ:

Ամիսներ անցան. և երբ վերժինին յիշատակը կամաց կամաց կը ջնջուէր ապրած զիւղիս մէջ, ըսին թէ՛ ան հիւանդ էր և անկողինի կը ծառայէր:

Ըսողներ կային թէ արդէն ամառը անոր չի վերադառնալուն պատճառ իր զգացած տկարութիւնն էր:

Խեղճ աղջիկ, խորհեցայ ևս, արդեօք ազդուած էր այն անտառերութենէն զոր ստիպուած էի ցոյց տալ այն օրէն սկսեալ, երբ իր սիրոյն արտայայտութեամբը մէկսեղ իմ առջեւ կը պարզէր այն գծաւորութիւնները, զորս յաղթահարել պէտք էի ևս ամէն գիշով, ինք վարանելով ինձ օգնել իմ ստանձնելիք ճիւղիս:

Բայց ի՞նչ էր անոր հիւանդութեան բուն գրգապատճառը. ո՞չ մէկուն համարձակեցայ հարցնել ատիկա:

Միայն բարեկամներէս մին ըսաւ օր մը ինձ անպի-
րապահ կերպով թէ՛ վերժին հիւժախտ ունէր :

Հիւժա՞խտ, վերժին թողախտաւո՞ր մը . . . ո՛հ Աստ-
ուած իմ չի պիտի ուղէի երբէք որ այնքան քնքուշ, հա-
մեստ աղջիկ մը այն անողոք ակաէն թռնուած ըլլար . . .
մանաւանդ իրարու սիրոյ խոստովանութիւններ ընելէ
յետոյ :

Արդ տխրութեամբ կը յիշէի անոր մեղամաղձոտ ժպիտ-
ները, անուշ և աղերսող հմայիչ նայուածքը, և կ'ուզէի
անոր անկողինին անորը գտնուիլ պահ մը ու փորձել թէ՛
ան ինչեր պիտի խօսէր ինձի իր պերճախօս նայուածքնե-
րով, իր թերեւս յուսահատ ժպիտներով, այո՛, յուսահատ,
քանի որ ճանչցած ըլլալու էր իր վիճակին ծանրութիւնը:
Ստուգիւ կ'ուզէի տեսնել անոր սեւ, մոլորեցուցիչ աչքե-
րը, դեռ մահուան աւերիչ ձեռքը յաւիտենապէս չի փակած
զանոնք. կ'ուզէի սեղմել անոր փափուկ, քնքուշ ձեռքերը
դեռ մահը բոլորովին անզգայ չղարծուցած և փափաղ ական-
ջին այն սիրոյ հեշտ խօսքերը, զորս աւելի զրած էի քան
խօսած, դեռ անիկա ի սպառ չի փակած իր լսելիքը աշ-
խարհիս ձայներուն :

Եւ օր մըն ալ ըսին թէ վերժին մեռած է :

Ընկճուած սիրտով Բիւթանական սարերէն նայեցայ
այն երկնառլաց նշգարներու, որոնք բարձր բլուրի մը
վրայէն, զեփուռին փայլաշառնքին տակ կը դիտէին Մար-
մարայի կապոյտ ջուրերը և կը հովանաւորէին այն պար-
զուկ գերեզմանատունը, ուր թաղուած էր վերժինի փա-
փուկ կոյտ մարմինը. և ուխտեցի գէթ անոր չիրիմին աշ-
ցելել օր մը, մէկ քանի կաթիլ արցունքներով թրջելու
համար անդէնաբոյր դալար խոտերը :

* * *

Երեք տարի ետքը, երբ աւիթը ունեցայ անոր զիւ-
ղին քովէն անցնելու, ախա՛ս որ թափուր գտայ զայն :
Գեղութիւններու կախօրաններուն տեղ սարգերու ոտայն-
ները կը տատանէին ծառերէն, չինականին զուարթ եր-
գերուն տեղ բուերու գուժկան ձայները կը լսուէին աւե-
րակներու մէջէն : Տխրաբոյր ամալութիւն մը և մահա-
սիրու լուծիւն մը կը տիրէր ամէն կողմ : Գիւղէն իբրեւ
հայկական մնացորդ մը միայն դամբաններու յաւիտենա-
կան բնակիչները կը նիւնէին ծառազարդ գերեզմանատան
մէջ, ուր դառնապէս լացի . . . լացի, ո՛հ թէ վերժինին
համար, այլ զիւղին տարազրուած տարաբաղդ հայ կոյսե-
րուն համար :

ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՎԵՐԺ ՄԵ

Փոքրիկ սեղանի մը առջև նստած պատշգամբէն կը դիտեմ այն դեղադուարձ դաշտը, որ բանջարանոցներով կ'սկսի, այգիներով կ'եզերուի և ցորենի արտերով վերջանալով կ'երթայ կը տարածուի մինչև ծովափը :

Մերթ ընդ մերթ սուրբերու և շրթներու կը տանիմ սեղանի վրայ բլրակէ գաւաթի մը մէջ դրուած և կոթունները վճիտ ջուրին մէջ լողացող կարմիր վարդերը զորս քիչ առաջ դեղուհիի մը գործովս մասնակցող և նոյնպէս ձորակին պարտէզէն՝ ուր դեռ արեւուն ոսկի ճառագայթները չեն իջած տերեւներու և մարմանդին վրայ հանգչող մարգարտախալ ցօղերու մէջէն զիջերուան զովութիւնը ըմպելու :

Մասնակցող ինքնարեւարար կը բանան գաւաթին քով դրուած գիրքին այն էջը՝ ուր փակած եմ այդ փոքրիկ վէպը, նախորդ իրիկուն, քաղցր սպաւորութեան մը տակ, խորատուգունով վիպային հեշտ երազներու մէջ :

Առաւօտեան գնդիւսին թեթեւ շունչէն երեւալով անձանիթ մեղիւններ փախացող կասկեմի տերեւներուն մէջէն սպրդած նորածագ արեւու կենսաբույր ճառագայթներ վարդի թերթերուն վրայ մոգական երանգներ կ'արտաբերեն, որ բլրակէ գաւաթին պրիմակներէն և ջուրին մէջէն անցնելով գիրքին ճերմակ թերթերը կը ծխածանեն :

Մօտակայ պուրակին մէջէն երգող թռչուններու և ջերմուկէն վար հոսող զառի ջուրին անլերջ մրմունջին ունկնդիր, չրջակայ ծառատաններուն ծաղկի հոտին խառնուող վարդի փունջին բոյրէն արբելու և զարնանա-

յին սիւզին հեշտաւէտ համբոյրներէն փայլալուծ երբ պահ մը կը մոռնամ գիրքս ու հոգերս, քաղաք տանող ծառուղիին վրայ կապոյտ հովանոցի մը տակ քողաղերծուած հմայիչ դէմքով թրքուհիի մը նազեկահմ հասակը կը սահի լուսամաղ ստուերներուն մէջ :

Երկու վայրկեան ետք, «հարիւրապետ Օ.ին կինն է». կը յայտնէ ինծի ներկայանալով անոր ընկերացող ծառան, որ տիրուհին կ'առաջնորդէ ջերմուկին անոր համար պատրաստուած վայրը :

Թրքուհիին խոշոր սեւ աչքերուն մոգիչ նայուածքներէն և երազկոտ դէմքին միաթիք արտայայտութենէն հմայուած կը թողում պատշգամբն ու անոր իմ առջև պարզած գեղեցկութիւնները և խորոված սիրտով երբ կ'սկսիմ սենեակիս առանձնութեան մէջ պտտիլ, հայ սպասաւորս ներս մտնելով կ'ըսէ ինձ.

— Տեսա՞ր վարդանուշը :

— Ո՞ր վարդանուշը կը պատասխանեմ զարմացած :

— Հարիւրապետին կինը . . . որ հիմա լողնալու և կաւ, կ'ըսէ ծառա մտախոհ, տխուր շեշտով մը :

— Հա՞յ է ստիկա կը գոչեմ խոտած

Ու սպասաւորէս կը լսեմ ցաւալի պատմութիւնը խեղճ վարդանուշին, հաշիւ 15 տարեկան այդ հայ աղջկան, որ հիմա խոժոռաղէմ քառասնամեայ թուրք հարիւրապետի մը կինը եղած է :

Այդ հեշտ զգացումները որ հարիւրապետին կնկան երեւումովը ծնած էին մէջս, «վարդանուշ»ին պատմութիւնը լսելէս վերջը կը փոխուի կարեկցութեան և զայրոյթի :

Վրէժ . . . կը գոչիր ներսէս ձայն մը, որը պատըզամէս կը հետեւէ վարդանուշին քայլերուն, որ զինւորական իշխանութենէն զրաւուած ջերմուկի պանդո-

կին մէջ իր լոգացած թարմ մարմինը հանգչեցնելէն վերջ գարձեալ նոյն ծառուղիէն կը վերադառնար մօտակայ գիւղի իր բնակարանը :

Անէ՛ծք . . . գոչած էր վարդանուշ երբ հարիւրապետը իր պատկանած գունդին զէպի կովկասի ճակատը մեկնելու ատեն լքած էր զինք, իր սեւ բաղդին յանձնելով, գրեթէ վեց ամիսներ անոր կոյս մարմինին հեշտանքը վայելելէ վերջ :

Մայրաքաղաք գտնուող հարիւրապետ Օ.ին կինը որ լուր չ'ունէր իր ամուսնին հայ աղջիկ մը առած ըլլալէն, անոր Արշիպեղագոսի տիկնոջ հետանալէն երեք ամիս վերջ նամակ մը ստացած էր Նոր բերդէն :

*
* * *

Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ . . . կը գոչէին հայ ֆէտայիներ երբոր գրոհ կուտային Քղիի հայկական սարերուն վրայ :

Թուրք ջոկատներ զիջերուն միթութենէն օգտուելով զէպի հեղեղաւոր կը քաշուին հայ քաջերուն կատաղի յարձակումին՝ առջեւ նիւթապէս և բարոյապէս փչրուած :

Արշալոյսը կ'ողջունեմ ծառի մը տակ, ուր կը բերեն թուրք վիրաւորները :

Պատգարակ մը, սպայի մը մարմինը կը բերէ... հարիւրապետ Օ.ինն է :

Հարիւրապետը սիրտէն սուրին հարուած մը ստացած էր, որ դեռ կ'արիւնէր, իսկ ինք անզգայ իր շուրջը կը գիտէր, անխօս, կիսախուփ աչքերով :

Դիտելով հարիւրապետին հոգեւորքը և հայկական դաշտանակարը, կը յիշեմ ջերմուկին ծառուղին, երազկոտ նայուածքով հայունին և անոր անէծքը :

Արեւը իր զուարթ շողերը կ'արձակէ Հայաստանի տաքերէն, որոնք կաղնիի տերեւներուն մէջէն մաղուելով կը լուսաւորեն հարիւրապետին աժգոյն գէմքը, ուր սակայն աշխարհի լոյսին բացուած երկու պատուհանները յաւիտենապէս փակուած են արդէն վայրկեան մը առաջ :

Ծառին տակ բացուած փոս մը կ'ամփոփէ հարիւրապետին մարմինը :

Դիմացը վրէժխնդիր հայորդիներ զիրք բռնած են, և անոնց գնդակներուն վժժիւնը կը սուլէ օդին մէջ :

Սիրտս անհուն գոհունակութեամբ մը կը լեցուի այն օրը, որովհետեւ . . . վարդանուշին վրէժը լուծուած էր :

ԿԳՋԻՆԵՐՈՒ ՄՕՑ

Իշխանաց կղզիներէն քաղցր է գիտել արեւուն ծագումը, երբ ան հերարձակ դշտոյի մը պէս իր լուսեղէն գէմքը ցոյց կուտայ Այսոսի սարերուն ետեւէն :

Յուլիսի պաշտառ առաւօտ մը խաղաղ ցորեկ մը կ'աւետէ բնակիչներուն և այցելուներուն Բրինքիւրոյի, ուր հեշտ քունէ մը արթննալով ծովկերքէն դէպի շոճաստանը կ'ուզուիմ, սակեղէն արեւուն ծագումը գիտելու և շոճիներուն խորհրդաւոր մեղեդիները ունկնդրելու :

Մարմարայի կապոյտ ալիքները մեղմ կլափներով կը լիզեն այն օրը կղզիին գեղազուարճ ափերը :

Առաւօտեան գեփիւռը բուրաստաններուն անուշ բուրումները կը տարածէ չորս կողմ :

Շքեղ ապարանքներու, պանդոկներու և գեղատեսիլ բնակարաններու պատուհաններուն գեւ վեր չառնուած սքօրները ներսը մրախող հեշտութիւններ կը վարագուրեն :

Թաւապատ սիրուն նաւակներու թեթեւ թևածակներ գեղունիներու քնքուշ ձեռքերուն հպումին կը սպասեն, քնացող ջուրին վրայէն սահելով նաւակը պտաղնելու համար իշխանալան ափերուն մօտ հեշտախոյզ նայուածքներուն տակ :

Քարափէն շեղելով երբ հեղափոխէ դէպի վեր լարձրացող ծառուղին կը մտնեմ, արդէն արեւուն ճառագայթները կ'ոսկեղծին լեռներուն կատարները, և հեռուն, հորիզոնին վրայ, Նիկոմիդիոյ մշուշապատ լեռները մանիշակաւոյն թափանցիկ քողով մը կը ծածկուին :

Ձիթենիներու թաւուաքին մէջ չի մտած երբ ծովափը ակնարկ մը կը նետեմ, վարը, խիճերուն և տամուկ

աւաղին վրայ փռուած մարդկային զիակ մը կը սահմըռկեցնէ զի :

Միայն չապիկ և վարաիկ կրող խեղդուած երիտասարդին դրայացունց տեսիլը միաքիւ մէջ՝ թաւաքին ոլորտապտոյտ ճամբէն ախուր տպաւորութեան մը տակ կը հասնիմ շոճաստանը :

* * *

Շոճիներուն շուքին տակ կը գտնեմ զինուորական վարմարանի ընկերներէս ենթաստայ Ս.ն, որ Բէնալիքի նորավարժ զինուորներու զուգլին մարդիչ սպաներէն է :

Շոճաստանին մէջ ցանցաւ թիւով զբօսաշրջիկներ միայն կը տեսնուին, որոնց շատերը սիրահարներու ապաստան շոճիներուն խորհրդապահ սառներներուն տակ սիրոյ չափաւածուէին կը խնկարկին :

Վարը, դէպի ծովուն բացերը հեռացող առադատներ՝ սիրոյ անտառակէն թռչող աղաւնիներու պէս կղզին կը չրջապատեն աննիւթ անմեղութեամբ մը :

Հեղափոխութեան շունչով փչելու սկսող զով հովը ծովափի ժայռերուն վրայ փշրուող ալիքներուն մրմունջը կը բերէ մեզ, որ շոճիներու ասպաճիւ տերեւներուն սօսափիւնին հետ կ'օրօրէ մեզ պահ մը :

Ու ես մինչև Բիւթանական ափունքը տարածուող կապոյտ ծովը դիտելով, երբ արտամանուշ յիշատակներու մէջ կ'երազեմ, բանով մը մտադրող երեւցող ընկերս նոյն պէս երազեմ՝ լուծիւնը խզելով կ'ըսէ ախուր չեղումը :

— Կրնա՞ս գիտնալ արդեօք թէ՞ սա կապոյտ ալիքներուն արտում, միօրինակ մրմունջը ի՞նչ եղբրական պատմութիւն մը պատմեւ կ'ուզէ :

Ընկերութեան անդամներն այս հարցումէն հետաքրքրուած անոր կը նային ուշադիր, իր խօսքերուն բացատրութիւնը սպասող գիրքով մը . . . :

— Երկու օր առաջ այդ ալիքները, իրենց մէջ հայ երիտասարդի մը մարմինը անհետացուցին . . . կ'ըսէ ընկերս մտախոհ :

Անմիջապէս ծովափին խճերուն վրայ առաւօտուն տեսած խնդրամահ մարմինը կը յիշեմ ու կը հարցնեմ ենթասպային .

— Արկածի՞ մը հետեւանքով :

— Ո՛հ, անձնասպանութիւն, կը պատասխանէ խօսակիցս :

Երբ շարժառիթը հասկնալու համար կը հարցապնդեմ զէնքի հայ ընկերս, անիկա սա տխուր պատմութիւնը կ'ընէ ինձ .

«Մեր գունդին հայ ենթասպաններէն Ստեփանին տունը կը խուզարկեն և հայրը կը բանտարկեն : Շաբաթ մը առաջ արգէն Գաղատիոյ աղականներուն աքսորուած և համբան մէկ քանիին մեռած ըլլալուն լուրը առած է : Ստեփան աղզին հանդէպ Պոլսոյ կառավարութեան ձեռք առած անողոք հալածանքին առջեւ յուսահատ, չուզելով ծառայիլ անոր բանակին մէջ, անձնասպան կ'ըլլայ Բէն-տիքի ծովեզերքի աւերակ բերդին առջեւ ինքզինքը ծովը նետելով գիշերանց, և կ'ըսեն թէ անոր մարմինը երեւցած է կղզիներու մօտ . . . »

Ենթասպան երկայն չունչ մը կ'առնէ, որ խոր հաւաքանքի մը համադր կը թուի ինձ : Իսկ ես տխրութեամբ համակուած, կը կարծեմ թէ մեղամաղձոտ, սպառնալու մը կը շրջի պուրակին ստուերներուն մէջ :

«Երէկ, մեր գերման գնդապետը, կը շարունակէ ան, գունդին սպաններուն առջեւ իր ցաւը ! յայտնեց

Ստեփանին եզերական մահուան համար, յիշելով թէ իրեն ուղղուած նամակի մը մէջ Ստեփան ըսած էր թէ՛ իր անձնասպանութեան պատճառը իր ընտանիքին զուլանին կեամ զժրագրութիւն մը եղած է :»

— Խեղճ Ստեփան . . . գոչեցի, եթէ չեմ սխալիր հալու քսան տարեկան խեղճ պատանի մըն էր :

— Այո՛, կը պատասխանէ ընկերս, սակայն և այնպէս հրամանատար գնդապետին ուղղած իր նամակը, զոր իր ծովեզերքը զրուած հագուստին գրպանին մէջ գտած են, շատ սրտառուչ տողեր կը պարունակէր կ'ըսեն. և այն թուրք ենթասպան որ ասի իր օր առաւօտ եզերական խուճովին հրամանատարն ըլլալով գտած էր անոր հագուստն ու տեսած էր նամակը՝ ըսաւ թէ սասկէս կը վերջացնէր ան իր գրութիւնը :

« . . . Չեմ կրնար զէնքի կրթութիւնն առլ այն զինուորներուն, որոնք նուիրական պարտականութիւն մը պիտի սեպեն վաղը իրենց զէնքերը աղգակիցներու զէմ գործածելով զանոնք բնաջինջ ընելու աշխատիլ : Աղգակիցներու կրած հալածանքն ու առաւպանքը կ'այրէ, կը տոչորէ սիրտս, որուն լսելիչող բոցերը մարող միակ ծովուն աղտաղալին կոհակները կը գտնեմ :»

Ընկերս լռեց . . . կոպերուս տակ արցունքի տամկութիւնը կը զգայի, և առանց բառ մը արտասանելու երբ ընկերս կը գիտէի, տեսայ որ արգէն արցունքի կաթիլներ կ'իջնէին անոր մեղամաղձոտ զէմքն ի վար . . . :

Ս. ՍՏԵՓԱՆՆԱՍԻ ՄԱՏՈՒՌԸ

Արեւը կը ծագի Բալուի բերդին հսկանէն :

Հեռուն Սաղարթի ծառաստանները մշուշէ չզարչի մը մէջ փաթթուած՝ հաղիւ կը նշմարուին այն գարատտանէն, ուր զիչերած ենք բացողեայ :

Մօտակայ հայկական գիւղի մը այգիներուն քովէն երկարող կարծ ուղիէն դէպի այդ ծառաստանները կ'ուղղուիմ :

Խաղողի եղանակն է, բայց ո՛չ մէկ լեցուն ողկոյդ չի փայլի որթատունկերու ցօղաթուրմ կանաչ տերեւներուն տակ :

Պարտէզներու մէջ իրենց պտուղներէն որբացած ծիրանիներ և սալորիներ, իրենց աւերուած գիւղին վրայ կը սղան :

Նախորդ օրուան տեսած պատմական, խորհրդաւոր սօսիներով հայ գիւղին աւերակներուն, կործանուած եկեղեցիին տակաւին խունկ բուրդ սեւ քարերուն դառն յիշատակը թաքնւած է միտքիս մէջ :

Բանի՛ կը քալում քանդուած հայրենիքիս սղաւոր հողին վրայ, ամէն մէկ քայլափոխիս փութը տեսարաններ իրարու կը յաջորդեն մին միւսէն աւելի դառն, աւելի կսկծալի :

Աւե՛ր, աւե՛ր, ամէն կողմ, հայազուրկ քաղաքներու, ամալացած գիւղերու, անտէր պարտէզներու և լըքուած այգիներու մէջ :

Բայց այդ արտաբարձր միջավայրին մէջ հազուադիւս հուզելու մը կը նշմարեմ, քանի կը մօտենամ Սաղարթ :

Շատ չ'անցած գիւղին յորդհոս սղբիւրին քով կ'արդէն, ուր ճակատ մեկնող զօրքերու և բռնակառքերու երիւարները կը վխտան :

Ու երբ թախառական կը շրջիմ, առեակին քով ցորեն լուացող քիւրտ գեղջկուհիներու մէջ հայկական անունի մը և հայերէն բարբառին անուշ հնչումը, կը քաջալերէ զիս հայկական յիշատակներ որոնելու գիւղին կիսաւեր թաղին մէջ :

Կիսափուլ տունի մը շատոնց մարած օճախին մէջ գորշ ստուերներով խոշոր կատու մը կը մրափէ, յամառելով հսկել իր երբեմնի չէն տունին աւերակներուն վրայ, իբր միակ յայտնի սղաւորը իր տարագրուած տէրերուն :

Ճիշդ այդ տունին դիմացի անկիւնը կը տեսնեմ խաչքար մը, որ ինձ կ'իմացնէ թէ՛ հայ սրբաւայրի մը մօտ կը գտնուիմ :

Նախ՝ փոքրիկ բակ մը, ապա՝ նեղ անցք մը, և ահա հաստաբետ պատերով քարաշէն մատուռ մը :

Գողի մը պէս կը սպրդիմ մատուռին ցած դուռէն ներս, ուր լացող ամայութիւնը սարսուռ մը կը պտըտցնէ արիւնաքամ հոգիիս մէջ :

Ո՛չ մէկ եկեղեցական մնացորդ այդ պարզուկ, հայ մատուռին մէջ, որուն Ս. Ստեփաննոսին նուիրուած ըլլալը գուռին հսեւ քարի մը վրայի արձանադրութենէն կը հասկնամ :

Հաստ պատերուն վրայ բացուած երկու լուսամուտներէն արեւուն լուսաշող ճառագայթները մտնելով կը լուսաւորեն մատուռին սեւցած առաստաղը, ուր թանձրացած խունկի ծուխի գուլաններուն մէջ խտացած հինաւորաց աղօթքներ կարծես լոյսի ցուքերուն մէջ կը հիւծին տակաւ առ տակաւ, այդ մենութեան մէջ, աւերումէն ետք ալ շարունակելով հին պաշտամունքներու բուրումը տարածել :

Թանկարծ բան մը կը սթափեցնէ զիս :

Խորանին կամարին վերև, ձեղունին մօտիկ նեղ պատին վրայ նկարուած Ս. Ստեփաննոսի պատկերը... որ անբխիթ աչքերով ինծի կը նայի, թափառյալ ցաւատանջ անցորդիս։

Կը ծնրադրեմ այն սուրբ հոգին վրայ... և սա մաղթանքը կ'ուղղեմ Ս. Ստեփաննոսին։

«Ո՛վ Սուրբ Ստեփաննոս, նախալկայ և առաջին մարտիրոս, իցիւ թէ՛ քու մատուռ վեճինը ըլլար, հալածուած Հայութեան մարտիրոսացած եկեղեցիներուն»։

Եւ ա՛ն, իր տրտմանուչ նայուածքովը անքթիթ ինծի կը նայի, մազնխացնելով զիս հոն... կարծես չուզելով հեռացնել իր մատուռէն մարտիրոս տոհմի անցորդս... Թերեւս վերջին ազօթողը այդ լքուած սրբաւայրին մէջ։

ՍԳԱՒՈՐ ԺԱՅՈՒՆԻ

Գորշ են անոնք և սպառնացայտ...

Անոնց կողերը մամուռներ չեն թաւապատեր և ստորտը ծաղիկներ չեն ծլիր։

Անոնց զազաթներուն վրայ արծիւները բոյն չունին, բայց սեւափետուր աղաւաններ չեն դադրիր անոնց չուրջը թեւածելէ։

Անոնց չուրջը ճնճողւկներ չեն ճուռողեր, բայց թերեւս գիշերները բու մը կուգայ իր ողբը լալու։

Անոնք իրենց արեւակէզ լայն իրանները բլրակին վրայ յենած յաւիտեական ձանձրոյթէ և վիշտէ յոգնասպառ գիրքով մը, արձանացած կիկլոպներու պէս կը գիտեն իրենց շրջակայ դաշտագետները, ուր ամայութիւն և լուծիւն կը տիրէ։

Գարածա վիրան-Եղեսիա ճամբուս վրայ, այսպէս տեսայ այն ժայռերը, որոնց փապարներէն կարծես զաղտնի ոգիներ կը լրտեսեն և այդ մարդին մէջ կորած հայորդիներ կը փնտռեն... և անոնց քարածերպերը, որոնց քովէն փչող հովին շնչիւնը կարծես այդտեղ պահուած հառաչանքի բեկորները կը տարածէ։

Սգակիր տարագիրիս համար տխուր, չա՛տ տխուր էր անցնիլ այդ ճամբաներէն ուր ակերուն և աղբիւրներուն մէջ դեռ ազգակիցներու արիւնը կը մզէր, ուր ցանուած մազի հիւսկէններ քաշքուելով և և լլկուելով նահատակուած կոյսերու տառապանքովը հոգիս կը ցանցապատէր, ուր փչուած մեծ ու փոքր զանկերու տեսքը հոգիս անասելի զայրոյթով և խռովքով կը փոթորկէր։

Եղեսիան մի քիչ հանգստատար հանգրուան մը կ'ըլլար ցաւառիթ ճամբորդութեանս միջոցին։

Ելեալիս, հայրական տարազորութեան մէջ հերոսական զինադրութիւնն ցոյց տուող այդ քաղաքը, իր պարսպաւորեալ և փակ շուկաներովը կրտսեր թաղերովը, ուսման բնական ծախիւթովը սրտամտան եկեղեցիովը ամբողջ հերոսամարտի մը պատմութեան լուս վկան կը հանդիսանար:

Հո՛ն տեսայ զինուորական ընկերս սպայ Մ.ը որուն հետ մեր ցաւալին խօսակցութեան միջոցին հարցուց ինծի:

— Բայց դուն ո՞ր ճամբէն եկար:

— Մալաթիա-Բեախթէ Կարաճաւլիբանի վրայով, պատասխանեցի իրեն:

— Կարաճաւլիբանէն առէին ուռիներով շրջապատուած ջուրի ալ մը տեսա՞ր:

— Այո՛, ըսի և տարուեցայ պահ մը յիշել այդ ականակիտ վտակը և անոր քով ուռիներուն առիւթը ուսող կանաչ խոտերը և անոնց զինացը քիչ հեռաւորութեամբ բլրածեալ ժայռաւոր, որ մասնաւոր տխուր ազդեցութիւն մը ըրած էր միտքիս վրայ:

Ընկերս կռահելով որ վայրկեան մը սեւ մտածումներ պաշարեցին զիս, յարեց:

— Ի՛նչ, հո՞ն ալ տխուր բան մը տեսար:

— Ո՛չ, ըսի, ա՛լ զրեթէ այդ տեղերը, մարդկային ոսկրներու, գանկերու, արիւնոտ լաթերու և կնկան մազերու չի հանդիպեցայ, բայց կը յիշեմ որ տակաւին այդ շրջանակին մէջ սղաւոր ազդեցութիւն մը կար, հոյնիսկ մօտակայ ժայռերուն ամայութիւնը սարսափախառն վիշտ մը կ'առթէր:

— Ա՛հ, աս էր ըսելիքս, պատասխանեց ընկերս տխուր շնչովով մը, իրաւ որ այդ ժայռերը սղաւոր են... որովհետեւ հո՛ն սպաննեցին Զօհրայն ու Վարդգէսը:

ԶԱՐԲՈՒՀԻՆ

«Մայրս և մօրաքոյրս սպաննեցին աչքերուս առջեւ...»

«Բիրտ ձեռքերու կոշտ հպումը կը ննդէր զիս, երբոր սթափեցայ ուշակորոյս թմրութենէս և շուրջս նայելով զիտցայ թէ քիւրտ աղաի մը ամացուածքին մէջ կը գտնուիմ:

«Այդ սեւ օրէն ի վեր տարի մը անցաւ, վիշտի, կարօտի և նուաստութեան ամբողջ տարի մը... և այդ քիւրտ հրէշին սա ամարանոցն իսկ կարող չէ դարձանել այրեացաւոր սիրտիս վերքերն և ուժասպառ տենդաւոր մարմինս»:

Այսպէս պատմեց Զարմուշին իր ծով դժբաղդութիւնը, երբ տեսայ զինքը Եփրատի սղաւոր ափերէն ոչ հեռու, քարաշէն ապարանքի մը առջեւ միայնակ, այն ջրհորին քով, ուր եկած էր ան ինձմէ ջերմի գեղ ուղեւոր համար:

Ան չի լացաւ, որովհետեւ արցունքները շատոնց չորցած էին կոպերուն տակ:

Ան չի հեծեց, որովհետեւ քիչ մը անդին, իր ափերուն քով տարածուած մարտիրոսներու նշխարներուն հեծեմանքովը կը խփտնչար վրիժազուն Եփրատ:

Ան չի խօսեցաւ իր ամենօրեայ տխուր կեանքին վրայ, որովհետեւ արդէն իր մեղամաղձոտ աչքերուն խորը կը կարդացուէր անաւոր մարտիրոսութիւնը իր սիրոյ երազներուն:

Ան ինձմէ ուէ ձեռնտուութիւն չի խնդրեց, բացի այն գեղահաստէն, զորս իրեն տալու սիրտի անհուն գոճունակութիւնը ունեցայ, որովհետեւ կռահած էր թէ ես ալ հալածուած մ'եմ նոյնիսկ զինուորական համազգեստովս:

Եւ լուս իր թաղձալից նայուածքն ուղղեց պահ մը հեռուն բարձրացող կերկեր լեռներուն, որոնց բարձրաբերձ շղթաներուն ետեւէն ներքովթի լեռը կը գիտէր այն

ընդարձակ դաշտը, որ Հայկի որդիներու շատերուն բացօթեայ գերեզմանը, շատերուն Գողգոթայի ճամբան, իսկ առհասարակ ամենուն համար թրքական մեծ եղեռնագործութեանց քստմնելի թատերալայրը եղաւ :

Նկատեցի իրիսի ափերուն այդ շուշանաբոյր ծաղիկը որ Եփրատի ափերուն մօտ, Եդեսիոյ դաշտին սոթակէզ արեւին տակ և փշոտ հողի մը վրայ խանձելու թառամելու սկսած էր : Եւ յիշեցի դարաւոր մարտիրոսութիւնը հայ կոյսերուն և փափկասուն տիկիներուն, սկսեալ Շուշան Վարդենիէն մինչև այս մեծ մարտիրոսութիւնը ազդիս :

Չէի կրնար մխիթարական խօսք մը գտնել անոր տառապալիտ հոգին փոփելու համար, որովհետեւ խաչուած պատիւի զգացումը ո և է մխիթարութիւն ընդունելու կարող չէր թուէր ինձ :

Արեւը հորիզոնին վրայ կը բարձրանար, պարտաւոր էի մեկնիլ . . . չէի կրնար երկար հանգչիլ այդ ջրհորին քով, որուն յիշատակը անջինջ է միտքիս մէջ, իբրեւ սեւ տեսիլքը բռնաբարուած հայ կոյսերուն :

Ու բաժնուեցայ Զարմուհիէն ճգակտուր սիրտով, առանց հրաժեշտի յուսատու ողջոյն մը կարենալ տալու :

Քանի մը քայլ առնելէն ետքը սակայն, չի կրցայ զսպել ներքին զգացումս, որ զիս կը զրդէր վերջին ակնարկ մը ուղղել ջրհորին, որուն քով Զարմուհին արձանացած, իմ քայլերուս կը հետեւէր պաղատագին և անձկալից նայուածքով մը, կարծես ըսելու համար. «Ա՛հ երանի թէ կարենայիր զիս ալ հնոգ տանիլ և ազատել այս տանջարանէն» :

Չեմ գիտեր ինչպէս շուտ հեռացուցի նայուածքս ջրհորէն և մղուեցայ ա՛խ մը քաշել հոգիին խորերէն :

Կը յիշեմ թէ՛ ճանչցած էի այդպիսի տառապագին, հոգեխռով և անձկալից կանացի նայուածք մը, երբ կը հեռանայի թփէն հրաժեշտ տալով տարաբաղդ քոյրս Գ. ին այնուհետեւ յաւէտ չի կարենալ տեսնելու համար զինքը :

ԳԷՇ ԳՈՐԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր դրացիներէն մէկուն տղան էր գաղնիկոս Յակոբ, որուն առնը կ'երթայի երբեմն միասին դառ սերտելու համար :

1895ի կոտորածը խորտակած էր անոնց բազմանդամ ընտանիքին սիւնը՝ մարտիրոսութեամբը իրենց հօրը, որ թշուառ վիճակի մը մէջ կը թողուր իր այրին և մանչ ու աղջիկ զաւակները, որոնց անդրանիկն էր Ովսաննա, չափահաս և յոռետես բնութեամբ աղջիկ մը :

Ովսաննա իրաւունք ունէր յոռետես ըլլալու, քանի որ իր տարեկից աղջիկներուն շատերը արդէն մայրեր եղած էին և ինք, հակառակ իր մարմնական կարգ մը հրապոյրներուն, տունը կը մնար, և իր հօրը տարածած մահը, ով գիտէ գեռ որչա՛փ պիտի նպաստէր զինքը տնամնաց աղջիկներուն դասը անցնելու :

Ան ոչ թէ միայն բնական այս զգացումին բերուածով արհամարհոտ կեցուածք մը ունէր մարդկային, ընկերական կարգ ու սարքերուն դէմ, այլ տունին մէջ իր անդրանիկ զաւակ ըլլալու հանգամանքովը որք մնացած եղբայրներուն ճակատագիրով և մօրը հանգստութեան հոգերովը պաշարուած էր, այնպէս որ մօրը զործերուն վրայ իշխող ազդեցութիւն մը ունէր :

Յակոբին հետ ունեցած ընկերական չփոփոխ կ'ըմբռնէի եւ անոնց կացութիւնը և կը սորվէի Ովսաննային հոգեբանութիւնը, որչափ որ դպրոցական տղայ մը կարելի է ուսումնասիրել մէկը :

Օր մը, իրիկուան դէմ երբ Յակոբին քով գացած էի դարձեալ, գրաւոր պարտականութիւն պատրաստելու միասին, անօրինակ երեւոյթ մը նշմարեցի իրենց տան

մէջ՝ Ովսաննան սրտմտած կերպարանք մը ունէր, մայրը տխուր և մտածկոտ, իսկ միւս քոյրերը լուռ կը զբաղէին իրենց ձեռագործերով :

— Ի՞նչ ունիք Յակոբ, ըսի յարմար մէկ ատենին ընկերոջս, ձեր տան մէջ անհաճոյ բան մը պատահած է :

— Ո՛հ, բան մը չի կայ, այլ միայն սա մեր քովի խցիկին ջատուկին քանի մը խօսքին պատճառով . . .

— Ի՞նչ խօսք արդեօք, հետաքրքրուեցայ և տեսնելով Յակոբ իմ կարեկցական սպասուսն իր բացատրութիւններուն, աւելցուց.

— Գիտես որ այդ ջատուկը երբեմն բազդի կը նայի, լուրիաներու հատիկներով գուշակութիւններ կ'ընէ. ան գէշ գուշակութիւն ըրած է այսօր մեծ քրոջս ապագային մասին, ըսելով թէ անոր վախճանը լաւ չի պիտի ըլլայ :

* * *

Տարիներ ետքը Ն. քաղաքին մէջ տեսայ Ովսաննան, որ կինը եղած էր իր տարիքէն շատ մեծ մարդու մը, և որ իր կինը նոր կորսնցուցած էր և արդէն չափահաս զաւակներ ունէր :

Լսեցի անոր եղերական ամուսնութիւնը, թէ ինչպէս իր ծննդավայրէն կարգ մը շողմարար խոտտումներով բերած էին կարգելու համար իր կեանքին երեկոյեան միջ զանուոգ անձի մը հետ. թէ ինչ ընտանեկան անհամաձայնութիւններ ունէր ան, չափահաս զաւակներու խորթ մայր ըլլալուն հանգամանքովը և տարիքոտ մարդու մը քմահաճոյքին հետ խոտոր համեմատութեամբ իր երիտասարդ տարիքին բաղձանքները :

Ովսաննային միակ մխիթարութիւնն էր իր ունեցած մէկ մանչ զաւակը, որուն վրայ չափազանց կը գուրգուրար ծայրայեղ աստիճան հոգածութեամբ մը որ տղան կը կաշկանդէր իր փոքրիկ տարիքին մէջ, իր նմաններուն խաղերէն և զբօսանքներէն զրկելով : Իմ իրեն հետ ունեցած դրացիական ծանօթութեանս բերումով երբեմն կը խրատէի զինքը թէ՛ անխմաստ են տղուն հանդէպ իր ծայրայեղ հոգածութեան զգացումներէն մղեալ անբնական կերպով զգուշացնելը ամէն մանկական զբօսանքներէ. բայց ան միամտաբար կ'ըսէր ինծի .

— Գիտես որ իմ միակ յոյսս այս մանչ զաւակն է, բաղձալի ամուսին մը չի կրցայ ունենալ, կը փափաքիմ գոնէ որ բաղձալի զաւակ մը ունենամ. Բօխլինի կ'ըսեն ստոր տկարակազմ ըլլալուն մասին թէ՛ պէտք ես ժամանակ մը հոգ տանիլ այս զաւակիդ վրայ, անոր համար կը վախնամ որ խաղալէն, յոգնելէն հիւանդութեան մը չենթարկուի, որովհետեւ շատ դժուար կը շտկուի ան հիւանդութենէն, ինչն'ր քաշեցի ես անոր մէկ երկու տարեկան եղած ատեն եսթարկուած հիւանդութենէն :

Ես ինչ տեսակ որ յուսադրիչ խօսքեր ընէի, ան միշտ այդօրինակ ատարկութիւններ կ'ընէր և կ'ուզէր արդարացնել իր բռնած բացառիկ մայրական ընթացքը իր զաւակին հանդէպ : Ան այնչափ կը մտահոգուէր իր զաւակով որ հակառակ անոր դպրոցական մը ըլլալու տարիքը անցած ըլլալուն, դպրոց չէր զրկիր զայն վախճալով թէ՛ մի գուցէ չի հիւանդանայ դպրոցին մէջ նեղուելով :

Դժբաղդ մօրը ծայրայեղ մտահոգութիւնը տեսնելով, եղբայրական հսկողութիւն մը կ'ընէի պաշտօնիս բերումով անոր զաւակին՝ Պետրոսին վրայ, որ թէև ուշիմ, բայց կարծես մօրը ընթացքէն ջլատուած կ'երևէր և կը զանգատէր անոր չափազանց հոգածութիւնէն, որ կը նեղէր զինք :

* *

Ընդհանուր պատերազմին երրորդ տարեշրջանին սկիզբները մեր վաշտով Մամուրէի կայարանին առջեւ կ'օթեալանինք: Հապճեպով շինուած կարգ մը օթեակներ կ'երկարին նորաշէն կայարանին առջեւ, ուր կը տեսնուին նպարաւաճառի կրպակներ, ճաշարաններ և սրճարաններ: Կարգ մը շինութիւններու համար կ'աշխատին հոն գործաւոր զինուորներ, որոնցմէ կ'իմանամ թէ քիչ մը հեռուն ինձիրլի կոչուած յաջորդ կայարանին շուրջ աշխատող բանուոր-զինուորներուն քով կը գտնուի երբեմնի դաւընկերս Յակոբ: Անմիջապէս ինձիրլի ճամբան կը բռնեմ՝ հետեւելով երկաթուղիին՝ որ հետզհետէ կը բարձրանայ Ամանոսի լեռանցամէջը մտնելու համար: Օղը գեղեցիկ է և տաք. բայց քանի Ամանոսի ստորոտը կը հասնիմ զով հով մը կը փչէ և ետեւ տարածուող Կիլիկիոյ դաշտը աւելի և աւելի յստակ կ'երևի: Հոն է Օտմանիէն, առաւօտեան մշուշին մէջէն հազիւ հոգաթումբերու նման տարրորոշուող գորշ տարածութեամբ մը: Տարագրութեան մղձաւանջը և հայրենի Կիլիկիոյ հետաքրքրութիւնը աւնորոշ, ներհակ զգացումներ կ'արթնցնեն մէջս: Երկիր մը որ երբեմն հայկական փառաւոր շրջանի մը կայանը եղած է, այսօր անոր գերեզմանի ճամբան է: Կ'երկարի ճամբան և իմ մտածումներս կը շարաշարունին ազգայինէն ընտանեկանին և անկէ անհատականին երթալով միշտ: Ես ալ ճամբայ մը ունիմ քաղելիք, ճամբայ մը, որ ո՛վ զիտէ ինչպիսի անստղիւտ վախճանի մը կրնայ հասնիլ, կը մտածեմ բայց անտեսանալի զօրութիւն մը կը յուսադբէ գլխ ու կը մղէ կարենալ տեսնելու, քննելու այնքան բան՝ որքան կրնամ: Եւ այս զգացումով ուր որ կը լսեմ թէ ծանօթ մը կայ հոն կ'ուզեմ կանգ առնել: Այո՛, ար-

դէն ինձիրլի կայարանը հասած եմ և հարցուցած Յակոբին մասին: Ծառաղարգ բլուր մը ցոյց կուտան, որուն վրայ քանի մը հողագոյն վրաններ կան, անոնց մէջ ի գուր կը փնտնեմ Յակոբը: Վար կ'իջնեմ ձորակին մէջ, ուրկէ խոխոչալով կ'անցնի վտակ մը, որուն եզերքը բազմաթեւ ակեր կան և ուր ծարաւս կը յագեցնեմ և պահ մը կը հանգչիմ. բայց ո՛չ ինչպէս հանգչիլ, քիչ մը անդին կտրուած ծառերուն քով շինութեանց յատուկ վրան մը ուշադրութիւնս կը գրաւէ. կը հարցնեմ հոնկէ Յակոբը, որ հոնտեղուան ձեռնարկութիւն քով կ'աշխատի սակայն մօտակայ գիւղը զացած է յարգ բերելու: Կ'ուզուիմ ուրեմն հոն և միեւնոյն ատեն կը շրջիմ ձորակին մէջ. արահետ մը զիս կը հանէ լայն ճամբու մը եզերքը ուր փոքրիկ ճաշարան մը, սրճարան մը և նպարաւաճառի խանութ մը կայ, դիմացը խան մը, իսկ քիչ մը վերը բլուրին վրայ թառած ոստիկանական պահականոց մը: Երբ սուրճ մը կ'առնեմ հոս, կը հարցնեմ սրճեփին թէ՛ ի՞նչ կը կոչուի այն վայրը:

— Գաւըր Կեչիս կը պատասխանէ սղան:

Սոսկալի անուն մը կը մտածեմ ու կ'ըսեմ իւրովի, եթէ տարագրութիւնէն առաջ տրուած այդ անուանակոչումը (արիւնոտ անցք) կ'արդարացնէր այդ վայրը երբեմն, հապա որչափ իր անունին իրագործումը պիտի դառնայ հայրութեան աքսորի ճամուռն վրայ տխրայիշատակ այդ անցքը, որմէ վեր ճամբան կը բարձրանայ դէպի Ամանոսի լեռները, անցնելու համար Հասանպէյլիէն և ի վերջոյ խոնարհելու ինթիլիի և իսլահիյէի մօտերը:

Հազիւ տեղւոյն վատահամբաւ անուան շուրջ մտածումներու մէջ ընկղմած, ահաւասիկ հեռուն կէս չորցած ծառերուն տակ կը նշմարեմ մէկ քանի սայլեր և քովը մարդկային խլեակներ: Պէտք չիկայ այդ մասին հարցնե-

լու մէկուն և կամ ելլել մտածելու անոնց ով ըլլալուն անոնց վիճակն ու տարադրները կը մատենն զիրենք արդէն, երբ անոնց շուրջը կը սլքտայ ոստիկան մը խոփոռադէմ:

Հայ տարադիրներ...

Վերջին մնացորդները այդ հազարաւորներէն որոնք եկած ու անցած են հոնկէ այդ շրջակայքէն սկսեալ իրենց գերեզմանները փորելու համար, և կամ իրենց կմախքներով ծածկելու համար դաշտերու անհուն տարածութիւնները:

Աւելորդ կը սեպեմ անոնց հանդէպ ունեցած խիղճի պարտականութիւնս կատարելու և անոնց հետ ունեցած խօսակցութիւնս յիշել հոս Սրտապնդիչ քանի մը հայերէն լեզուով արտասանուած խօսքեր անոնց մարած աչքերուն մէջ յոյսի նշոյլներ փայլեցուցած էին, թէեւ անոնք լսած էին իրենցմէ առաջ անցնողներուն համար վերապահուած չարադէտ վախճանը:

Կէսօրը կ'անցնէր և Յակոբ տակաւին կը յամենար, պէտք էի վաշտիս միանալ իրիկունէն առաջ. ուստի յուսախար Մամուրէի ճամբան կը բռնեմ, բայց տոյս անդամ այն խոշոր ճամբէն, ուրկէ եկած էին քիչ առաջ տարագիրներու սայլերը:

Մեր վաշտին մօտեցած էի երբ անդիէն տեսայ Յակոբը, որ իր վրանը թողուած երկտողիկէս իմանալով մեր բանակատեղը, աճապարած էր կարճ ճամբով մը գալ զիս գտնել:

Յուզիչ եղաւ մեր տեսակցութիւնը. Ան կարծես սիրտի անհուն ուրախութեամբ տեսաւ թէ ես գոնէ միջոց ունէի իբրեւ սպայ աւելի հանգիստ վիճակ մը ունենալ բանակին մէջ, թէեւ իր ատողջութիւնը փճացած էր և տենդ ունէր քանի մը օրէ ի վեր, իր գործաւոր զինուորի աշխատութիւններուն հետեւանքով:

Ան պատմեց իր մօրը տխուր անցքը հոնկէ իբրեւ տարադիր, զոր տեսած էր, իսկ չէր կրցած տեսնել իր մեծ քոյրը Ովսաննան, հակառակ որ հոն Օսմանիէ մնացած էր մէկ երկու ամիս:

Հարցուցի Պետրոսին մասին, զոր այնքան կը սիրէր Ովսաննան. հաւ ինձ իմաստալից կերպով մը թէ՛ անիկա դացած է Հալէպէն անդին:

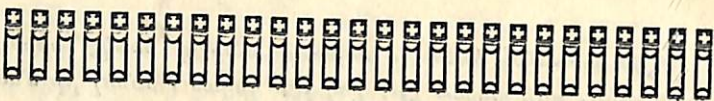
— Ի՞նչպէս, ըսի իրեն, հապա Ովսանա՛ն:

— Մեռա՛ծ է իսլահիյէի մէջ, ըսաւ արցունքոտ աչքերով, տխրալին:

Է՛հ, միխթարական խօսք չունէի անոր ըսելու, բացի իրեն փոքրիկ նիւթական օգնութենէ մը, որ զինքը այնքան ուրախացուցած էր:

Արեւը իր վերջին ցոլքերը կը տարածէր կիլիկեան արիւնշաղախ սարերուն վրայ, վաշտը արդէ մեկնած էր. Մեկնեցանք և մենք, զղղչահոս առուակին քովէն որ լուռ դաշտին մէջ միայն երզող ձայնն էր, ձայնը տխուր օրերու և արիւնոտ անցքերու:

Յակոբէն հրաժեշտ առնելէս ետք Գանլը Կէյիսի մէջ, նետուեցայ զինուորական բռնակառքի մը մէջ, որուն թաւալումներուն խուլ աղմուկէն տարուած երբ միտքս գունդագունդ կը խուժէին անցեալի յիշատակները, յիշեցի խցիկին ջատուկը և անոր գէշ գուշակութիւնը Ովսաննային համար:

ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՈՒՆ ՎԻՇՏԸ

Ո՞վ կ'ըսէ քե մեռելները չեն խօսիր,
Ու կը մեռնին նշխարները երբ հոգին
Բաժնուելով կը բռնի վեր բերկրալիր,
Բնակելու համար ծոցը անհունին :
Ո՞վ կ'ըսէ քե նահաւակներն չեն ցաւիր
Տեսնելով որ իրենց մասունքն յօռնուած
Անխնամ կը նետուին հոս, հոն ցանուցիր:
Ո՞վ կ'ըսէ քե ոսկորները հայնուլեաց
Չեն հեծեծեր ի տես իրենց նահաւակ
Չաւակներուն նշխարներուն պաշտելի :
Եթէ կան որ այդ վիշտին են անգիտակ
Թո՛ղ լսեն քե ինչպէս օր մ'ես զգացի
Թէ ինչ սուգով կը համակուին անոնք որ
Սուրբ հաւատքին, սուրբ պատիւին հայկական
Չոքը եղան եւ նշխարներն սգաւոր
Փռնեկսուած դեռ անցիրիմ կը մնան:

Կարկաչահոս վնիս շուրին ակին փոլ
Արեւն մեջը տարածուած սեւ մազ մ'երկայն,

Մազ մը կն'լան, հիւսուած պարզուկ խնամփոլ,
Հեծեծագին ըսաւ — «Անցորդ սիրական,
Այն սեւ օրէն ի վեր որ ես զատուեցայ
Իմ սիրելի գլուխս զոր չեմ գիտեր
Ուր նետեցին Ասիլաւներն անոպայ,
Ծորելով հիւքն իրենց տաւուկ՝ իմ քելեր
Կուլան զաղտուկ անմխիթար ամէն օր.
Զի յետ մահու ալ լուսանքներն կը լսեն
Դանիներու զաւակաց որք հեռաւոր
Քաղաքներէն գալով կ'անցնին մեր փոլէն.
Խնդրեմ քեզմէ ո՞վ տխրադեմ հայորդիդ,
Տար զիս քաղել արունքին փոլ արիւնտ՝
Զոր կը շոյէ իմ մեղախեղ քելեր խիս,
Եւ որ այժմ նետուած է այս արեւ անխոս»:

Մեղամաղձոս՝ մազի հիւսկէնն սեւ երբ ես
Վերցնելով տարի ժայռին փոլ մամոռս,
Կմախացեալ արունքները տեսներես,
Արիւնաներկ լաքին մեջէն ժահահոս
Տեսնաքալսիմ հեծկլտանփոլ՝ հեշտօրէն
Սեւ մազերուն զգուսնները զգացին,
Եւ մայրական հառաչանքով հոգեղէն
Պաղատելով ըսին ինծի ցաւագին.
«Այն օրէն երբ զաւակս ու զիս անխնայ
Դառունահար՝ նապաղեաց մեջ արիւնի
Խեղդեցին ու մեր արցունքներն բխեղեղեայ
Ինչ չ'ոռոգած երկիրը, մեք անհոգի
Բաժնուեցանք ու ես տեսում կ'ըկուած
Ժայռին խոռոչն, զրկուած իմ զաւակիս
Նշխարները գէթ զրկել ու անձկալեաց

Փափաքեն ու լուռ կը խորհիմ սրտալից
Անոր դեղձան մազերուն ու կապուսակ
Աչերուն որ այժմ դիտեն քիչ մը վար
Երկնի լազուարթ կապոյտը ջինջ եւ յսակ:
Լռեց. ու եւս սրտաւորի վճահար,
Արփույն վերջին շողերուն ձեռ մարմուն
Կը մաշէի կարծես սուգէս, երբ կթոս
Քայլերս շուտ արիւն գիւ քով խոտերուն.
Ասուլած իմ, ո՛հ, սարսափ... ինչ կը տեսնեմ հող,
Տղու գանկ մը որ տանամեայ կը բուր.
Ալ եծածան դեղձան մազերն դեռ ճակիին
Լեւկութիւնը կը ծածկեն եւ իր ծաւի
Աչերն ալ դեռ մեղանուտ կը նային...:

* * *

Ա՛խ ի՛նչ յուզմունք, ի՛նչ վերացում ի՛նչ սարսուռ
Զգացի երբ մուրնուլուսին ծնկաչոգ,
Փոքրիկ գանկը արտասուագին ինքնափոր
Փոսին մէջը բաղեցի ուր ժայռը լոկ
Եւ մարտիրոս մօր մասունքը լսեցին
Տերունական աղօթքն զոր իմ օրքն
Մրմնջեցին եւ խաչ մըն ալ սնարին,
Խաչ մը շիւղէ, զարդը կազմեց գանգրահեր
Փոքրիկ հայուն գերեզմանին, զոր երբեք
Չէ կարելի մոռնալ եւ երբ ես դարձեալ
Վերադառնամ այցելելու շիրմն հեք.
Ո՛վ վճահար սուրբ մասունքներ սրտանալ.
Պիտի փայլի հողակոյսին ձեռ վերեւ
Խաչ մ'արծաթէ, ուխտաւորներն ալ երկսեռ.
Պիտի օրհնեն մարտիրոսներդ օրուան սեւ.
Իսկ շիրմնիդ պիտի ծածկեն ծաղիկներ:

	էջ
Փոխան Յառաջարանի	7
Լիճին Ոճիւրը	11
Փախտական ամուլը	12
Ներդաւած ժպիտը	14
Ծննդաւայրէն հեռու	18
Երեք տարի հաքը	31
Լուծուած վրէժ մը	40
Կղզինդրու մօտ	44
Ս. Ստեփաննոսի մատուռը	48
Սգաւոր ժայռեր	51
Զարմուհին	53
Գէշ զուշակութիւնը	55
Մասունքներուն վիշտը	62

BUCH

1	Einleitung
2	Die Kunst der Dichtung
3	Die Kunst der Kritik
4	Die Kunst der Geschichte
5	Die Kunst der Philosophie
6	Die Kunst der Naturwissenschaft
7	Die Kunst der Medizin
8	Die Kunst der Jurisprudenz
9	Die Kunst der Politik
10	Die Kunst der Kriegsführung
11	Die Kunst der Seefahrt
12	Die Kunst der Landwirtschaft
13	Die Kunst der Handarbeit
14	Die Kunst der Wissenschaft
15	Die Kunst der Kunst
16	Die Kunst der Kunst
17	Die Kunst der Kunst
18	Die Kunst der Kunst
19	Die Kunst der Kunst
20	Die Kunst der Kunst

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0357297

51353